

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

№ 45 (17374)

2007 чылдың
АПРЕЛЬ 12,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

Ш.КАРА-ООЛ МООЛДУҢ ЧИҢГИНЕ КОНСУЛУ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол Кызылда Моолдуң Чиңгине консулу Чойжинжавын Сумаахуу-биле бо чылдың апрель 11-де ужурашкан.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның бодунуң бүрүн эргелерин соксатканының дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаны бодунуң бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр база Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 3 кезээн, «Тыва Республиканың Чазаның дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 22 чүүлүнүн 1 кезээн, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының 2007 чылдың апрель 6-дагы «Шолбан Валерьевич Кара-оолга Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң – Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин тыпсып бээриниң дугайында» кады үндүрген доктаалын удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың чаа Чазаның тургустунарынга чедир ажилын уламчылаарын Тыва Республиканың Чазаның дагзыр.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 6, № 1

С.В. Пугачевту Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың Чазаның төлээлекчизи кылдыр томуйлаар дугайында

«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлели тургузарының чурумунун дугайында» Федералдыг хоойлунун (моон ыңай – Федералдыг хоойлу) 5 чүүлүнүн 2 кезээн, Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 3 кезээн удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

1. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың Чазаның төлээлекчизи кылдыр Сергей Викторович Пугачевту томуйлаар.

2. Бо Чарлыкты Тыва Республиканың Улуг Хуралыңче чорудар.

3. Бо Чарлык Федералдыг хоойлуда доктаадып айыткан чурум езугаар күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 6, № 78

В.И. Лавриненко дугайында

1. Виктор Иванович Лавриненко Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем сайыдының албан-дужаалындан хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 11, № 3

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнге «ж» пунктузунга дүүштүр Валентин Иванович Ендангы Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдынга томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 11, № 4

(Уланчызы 2-ги арында).

2006 ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ, 5 КАТАПТАН ЭВЭЭШ ЭВЕС ӨСТҮРЕР

Чазак Даргазының Чарлыкка ат салып турары.

Дүүн, апрель 11-де, кежээ 16 шакта Чазак Бажыңының хуралдаар биче залында Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол көдээ ажил-агыйны хөгжүдеринге хамаарышкан «Тыва Республикага көдээ ажил-агыйны хөгжүдөр талазы-биле бирги чергениң хемчеглериниң дугайында» Чарлыкка ат салган.

Көдээ ажил-агыйның турум хөгжүлдезин, көдээ чоннуң амыдырал-чуртталгазының деңгелин болгаш ажилдыг турарын хандыраар база тус черниң көдээ ажил-агый барааннарының чижилгелиг арга-шинээн тургузар, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинде ажылаттынып турар чер болгаш өске-даа бойдус курлавырларын камгалап арттыраар талазы-биле доктааткан хемчеглер Чарлыкта кирген. Ында Тыва Республиканың экономи-

казының мурнады көөр угланыышкыны кылдыр агроулетпур комплекзиниң хөгжүлдезин тодараткаш, 2006 чылга деңнээрге, бо чылын көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге деткимчени 5 катаптан эвээш эвес катап өстүрерин көргөн.

Чарлыкка ат салган соонда, көдээ ажил-агый сайыдының албан-дужаалының талазы-биле ийи чарлыкка Шолбан Валерьевич ат салган. Чаа томуйлаткан сайт Валентин Иванович Енданга, Чазак Даргазының көдээ ажил-агыйны харылаар оралакчызы болур И.В. Чучевке көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге деткимчени ыяап-ла чүгле 5 катап өстүрер эвес, оон-даа хөй болдурар аргазын өөренип көөрүн Чазак Даргазы дааскан.

Бистиң корр.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тыртырган чуруктары.

Силерге тывысканы-биле чүрээм ханызындан байыр чедирдим. Эки кадыкшылды, Россияның чаагы чорун дээш үр-түңгелдиг ажилдаарын сеткилимден күзедим.

Россия Федерациязының Президентизиниң дузалакчызы В.ИВАНОВ.

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин Силерге тывысканы-биле байыр чедирип тур мен. Ол дээрже кижилерниң амыдыралын экижидеринче, республиканың хөгжүлүрүнче, ооң мурунда сорулгаларны шийтпирлээринче угланган Силерниң ажылыңарны деткип турарын херечилеп турардыр.

Бодап сорудап алган чүлдериңер боттанырын, Тыва Республиканың чечеттелишкенин чедип алыр Силер деп бүүрүр мен. Ооң үндезини профессионалчы чорууңар болгаш дуржулгалыңар-дыр. Быжыг кадыкшылды, күштү, айылажылыңары күзедим.

Күрдума Даргазының оралакчызы, «Чаңгыс демниг Россия» партияның Чиңгине Чөвүлелиниң Президиум секретары В.ВОЛОДИН.

Ол ышкаш Татарстан Республиканың президентизи М.Ш.Шаймиевтен, Красноярск крайның губернаторунун оралакчызы С.М.Соколдан, Агин Бурят Автономнуг округтун чагырга баштыңы Б.Жамсуевтен, Күрүне Думазының депутаттары С.И.Неверовтан, Ч.Ч.Д.Ондардан, В.Г. Малеевтен, С.А.Поповтан, Моолдуң Завхан аймааның губернатору П.Гансукхан, Москвада чаңгыс чер-чурттуглар каттыжыышкынының кежигүннери Ч.Ондардан, В.Серяковтан, К.Шойгудан, республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының, кожууннар чагыргаларының баштыңнарының удуртукчуларындан болгаш өскелерден-даа Ш.В.Кара-оолдун адынга байыр чедирген телеграммалар келген.

Байыр чедиришкенинери

Республиканың Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун адынга бедик албан-дужаалга томуйлатканы-биле холбаштыр байыр чедирген телеграммалар болгаш байыр чедиришкениниң адресстер кээп турар.

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга Силерни соңгааны-биле байыр чедирип тур мен. Силерниң профессионал мергежилиңер, күрүне ажил-чорудулгазынга улуг арга-дуржулгалар, девискээрни ханы билириңер Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, националдар аразының харылзаазын быжыглаарының айтырыглары чедишкенини шийтпирлеттинеринге дузалаарыңа бизүрүлдиг. Силерниң ажылыңарга чедишкенинери күзедим. Кадыңар эки, чаагы чолдуг болуруңарны, аас-кежикти болгаш буйнны күзедим.

С.М.МИРОНОВ,

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы.

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

Россия Федерациязының Чазаның оңундундан Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа киргениңер-биле Силерге байыр чедирип тур мен. Регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, республиканың чурттакчы чонунун амыдырал байдалын бедидеринге чедишкенинери күзедим. Кадыңар эки, чаагы чолдуг болуруңарны, аас-кежикти болгаш буйнны күзедим.

Россия Федерациязының Чазак Даргазы М.ФРАДКОВ.

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин

Ш.КАРА-ООЛ МООЛДУҢ ЧИҢГИНЕ КОНСУЛУ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың Чазак Даргазынга Ш.В.Кара-оолдун соңгутканы-биле изиг байырны Ч.Сумаахуу чедиргеш, бо бедик албан-дужаалга үре-түннелдиг ажилдаарын күзээш, моол улустун езу-чаңчылын езугаар ак-көк кадакта салган мөңгүн аякта куткан сүттү Ш.В.Кара-оолга тудускан. Чазак Даргазы ак-көк демниң дээжизин амзааш, четтиргенин илереткен.

Шолбан Валерьевич сөс алгаш, Моолдун Чиңгине консулу дээрзи Ч.Сумаахуунун байыр чедиргенин өөрүшкү-биле хүлээп алганын илереткен. Россия биле Моолдун, ооң иштинде Тываның чурттакчы чонунун төөгүден бээр кожа-хелбээ, эп-найыралдыг чурттап, бир демниг кады ажилдап келгенин, ынчангаш ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культурлуг кады ажилдажылга калбарганын, ханылаанын Чазак Даргазы демдеглээн. Моол-биле, ооң бистиң республика-биле кызыгаарлажып турар аймактары-биле Тыва Республика, ооң чону быжыг харылзаалыын, найыралдыын ол айткан. Чазак Даргазы боду хуузуна республика-биле кызыгаарлажып турар Моолдун аймактары, оларның удурткучулары-биле сырый харылзаалыын дыңнаткаш, моол улус-биле быжыг найыралдыг, ханы харылзаалыг болуп турарына чоргаарланып, өөрүп чоруур сеткил-хөөнүн илереткен.

Моон сонгаар ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура талазы-биле кады ажилдажылганы улам экижидериниң айтырылларына Шолбан Валерьевич доктааган. Ылангыя Россияның болгаш Моолдун сайгарлыкчыларының, бүдүрүлгелериниң аразында харылзааларны калбартырын, кады ажилдажылганын экижидерин ол чугулага көргөн. Ылангыя Хандагайты-Боршоонун автотранспорт эрттирер пунктун делегей чергелиг болдуруп дээш Моолдун Чиңгине консулунун сагыш салышкынын деткип турарын чугаалаан.

ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм яамызы Чазактын чаа структуразынга хевээр артарын ол дыңнаткаш, ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культура харылзааларын экижидеринге ол улуг салдарны чедиреринге бүзүрелин илереткен.

ТР-ниң парламентижи ажилдап эгелээн. Чазак биле Улуг Хурал

сыяның, ооң иштинде Тываның аразында тургустунган найырал, экономиктиг, культурлуг харылзаалар, кады ажилдажылга чыл келген тудум-на калбарып, ханылап, быжыгып орарын дээрзи Ч.Сумаахуу чугаазының эгезинде демдеглээн. ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм яамызы-биле хүн бүрү харылзаалыг кады ажилдап тура-

республиканың социал экономиказын хөгжүдөр дээш бир демниг кады ажилдаар күзелдин дыңнаткан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Чазак Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксак дугайында билдиришкени кириген турган, ону барымдаа-лааш, Чазак Даргазы даңгыраан берипкенин чугаалаан. Ындыг-даа болза, Чазак Даргазының дүжүлгезинге олурарының байырлыг езулалын ыяп-ла эрттирерин шиитпирлээн. Аңаа республика-биле кызыгаарлажып турар Моолдун аймактарының, Россияның Тываның чоогунда девискээрлерин удурткучуларын чалаар. Ону чүгө байырлаар дээш звес, моон сонгаар оларның-биле эп-найыралды быжыглаар, кады ажилдажылганы ханыладыр, калбартыр дээш эрттирерин Ш.В.Кара-оол айткан.

Меңээ байыр чедирип келгени дээрге, меңээ эки ажилдаарын күзээни, идегээни, бүзүрээни деп үнелээр-дир мен. Ынчангаш Кызылда Моолдун Чиңгине консулу дээрзи Чойжинжавын Сумаахууга улуу-биле өөрүп четтиргенимни илереттим деп, Шолбан Валерьевич түңнелинде чугаалаан. Төөгүден бээр Моол биле Рос-

рын, моон сонгаар яамы ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура харылзааларын калбартырынга улуг рольду ойнаарын айткан. Тыва Республика биле Моолдун республика-бинде кызыгаарлажып турар аймактарының аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура харылзааларын калбартыр дугайында дугуржулгаларга ат салдынган, оларда айткан хемчеглерни амыдыралга боттандырап ажилыш чоруп турар, ол ийи чурттуң социал экономиказын хөгжүдөрүнге улуг салышкын болурун чугаалаан.

Дээрзи Ч.Сумаахуу ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолга республиканың хөгжүлдээни, ийи чурттуң аразында найыралды, харылзааларны быжыглаары дээш үре-түннелдиг ажилдаарын күзээни.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М.Оюн, ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм сайыды Е.В.Кара-Сал олар ужуражылга олурушкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Хоойлужудулга палатазында

КАДРЛАР АЙТЫРЫ

Апрель 10-да Хоойлужудулга палатазының депутаттары бирги сессиязының үшкү хуралына кадрлар айтырыгларын барык шуптузун шиитпирлээн.

Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы Виталий Вальков болган, ол ийи чыыш дургузунда Каа-Хем кожуунун соңгукчуларын төлээлеп турар. Ону бадылап турар үеде палатаның спикери Василий Оюн Вальковтун кандидатуразын шилип алырынга кол чүүл ооң партия кежигүнү звес болганы чугула ужур-уткалыг болган деп демдеглээн. Василий Оюн боду РАП-тан депутаттар каттыжышкынының баштыңы болуп турар болгай. Виталий Вальков бадылаттырган соонда, мынча дээн: «Анаа депутат болуп ажилдаар бодап турган мен. Оон «ЧР» биле РАП-тың регионалдыг удурткучулары ийи фракцияның күштерин каттыштырарының дугайында дугурушкан. Ол чугула барымдаа болган, ынчангаш Хоойлужудулга палатазының Дарга-

зының оралакчызы албан-дужаалга чогу-на ол сорулганы шиитпирлээр ужурлуг мен».

Беш комитетти «Чаңгыс демниг Россияның» төлээлери башкараар: бюджет болгаш саң-хөө-кредит политиказының – Роза Дега, эртем, өөредилге, культура комитетин – Зоя Доржу, биче бизнести болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр политиказын комитетин – Ирина Самойленко, национал төлөвилелдерни боттандыраарының база демографтыг байдалды турумчударының комитетин – Раиса Хайманова, Регламент, контроль болгаш депутат этиказының комитетин Юрий Кара-оол баштаар.

«Амыдыралчылар» амдызында үш комитетти баштаар: конституция-эрге-хоойлу политиказы болгаш тус чер бот-башка-

рылгазының комитетин – Виктория Кысыгбай, аграр политика болгаш бойдус ажыглалының комитетин – Виктор Молин, хөй-нитиниң айыыл чок чоруунуң комитетин Виталий Бартына-Сады башкараар. Социал политика болгаш экономиктиг политика комитеттериниң даргаларының албан-дужаалдары хостуг арткан. Василий Оюнун демдеглээни-биле алырга, депутаттар каттыжышкынының аразында дугуржулга езугаар ол албан-дужаалдарны Кызыл хоорайның үш округунга бадылаашкын түңнелдериниң талазы-биле суд шиитпирлери үнгүжеге «амыдыралчыларга» курлавырлаан.

Ынчал кээрде, «Чаңгыс демниг Россия» биле РАП-тың депутаттар каттыжышкынының кайызы-даа беш-беш комитеттерлиг болур. Сибирь федералдыг округ «ЧР» биле РАП-тың аразында кол-кол принципалдыг дугуржушкуннар сагыттынып турарына таарзынган деп, федералдыг инспектор Татьяна Ондар чугаалаан.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

О.Л.-С. Сегбе дугайында

1. Оюма Лопсан-Сереновна Сегбени Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удурткучузу – Тыва Республиканың сайыды албан-дужаалындан хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 11, № 5

Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удурткучузу – Тыва Республиканың сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Владимир Александрович Кочергинни Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удурткучузу – Тыва Республиканың сайыдынга томуйлаар.

Тыва Республиканың

Чазак Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 11, № 6

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 4 дугаар ээлчеглиг хуралына Тыва Республиканың 2007 чылда бюджетин бирги номчулгада апрель 11-де хүлээп алган.

БЮДЖЕТТИ БИРГИ НОМЧУЛГАДА ХҮЛЭЭП АЛГАН

Республиканың үнүп келген чылда социал-экономиктиг сайзыралының кол угланышкыннарын Тыва Республиканың Чазаның чаа соңгуткан даргазы Шолбан Кара-оол депутаттарга кысказы-биле дыңнаткан. Ооң бир дугаар ээлчегде чугулап демдеглээни болза, депутаттар корпусунун болгаш Чазак Даргазының баш бурунгаар дугурушканын езугаар көдээ ажил-агы адырының акшаландырышкынын беш катап улгаттырар дээни болур. Амгы Чазактын дакпырлашкак функцияларлыг адырларын кызырганындан бо ажилды чорударынга немелде бюджет акшаландырышкынын хостап алыр. Ындыг-даа болза, көдээ ажил-агы адырының акшаландырышкыны чүгө бюджетке айткан турар түңгө кызыгаарлаттынмайн, депутаттар-биле бир дем ажилдын түңнелинде бюджеттиң орулгалыг кезин улгаттырары көрдүнүп турар. Немелде орулгаларның кезин база көдээни сайзырадырынче угландыраары көрдүнүп турар. Көдээни сайзырадырының дугайында сорулгалыг программаны хүлээп алыры база бо чылдың планында кирип турар.

Шолбан Кара-оол амгы үеде чаа Чазактын тургузуун хевирлээр ажилга база каксы доктаап, келир ажилчы неделяны Чазак кежигүннери барык бүрүн тургузуу-биле эгелээрин планнап турарын айткан. Амгы үеде боттарының ажил-агыңы шынарларын көргүзүп шыдаан кижилер-биле чугаа чоруп турар болгаш Чазак Даргазының көдээ ажил-агы айтырыгларының талазы-биле

оралакчызының эрге-дужаалына Иван Чучевти томуйлаар дугайында айтырыг шиитпирлеттинген.

База бир онзагайы-биле шиитпирлеттинип турар айтырыг — соңгукчуларның чагыларының күүселдези болур. Ук айтырыг депутаттарның иденкейлиг киржилгези-биле шиитпирлеттинер ужурлуг. Чагыкчы — күүседикчи деп схема маңаа таарышпас болгаш акшаландырышкының үндезин дилеп тывар ажилды деңге чорудары чугула дээрзин ол айткан.

Бюджет хүлээп алырынга хамаарышкан тодаргай айтырыгны бадылаарының бетинде Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн чалаткан аалчыларга болгаш журналистерге моон сонгааргы сессия хуралдарына хүн чурумунга кирген айтырыгларны барык сайгарылга чок хүлээп алырын дыңнаткан. Тодаргай сайгарылганы комитеттер хуралдарына чорудар. Василий Оюнун кылган дыңнадыының бадыткалы кылдыр депутаттар республика бюджетин бирги номчулгада чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Бюджеттиң бирги номчулгада сайгарылдазын апрель 10-да болуп эрткен комитет хуралына чоруткан. Бо чылгы бюджеттиң орулгалыг кезин 8 508,6 млн., азы эрткен чылдынга деңээрге, 20 хун хөй кылдыр, чарылдалыг кезин 8 078,9 млн. рубль түңүгө, база чедишпес кезин 273,6 млн. рубль кылдыр доктааттыган.

Бистиң корр.

В.ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруу.

КӨДЭЭНИ ХӨГЖҮДЕР СОРУЛГАЛЫГ

Эртем-практиктиг конференция

Ийе, чогуу-на көдээни хөгжүдөр сорулгалыг «Төп-Азия регионунга көдээ ажил-агыйны турум хөгжүдөрүниң экономиктиг талалары» Делегей чергелиг бирги эртем-практиктиг конференция Кызыл хоорайга апрель 10-да Моолдуң, Новосибирскиниң, Хакасияның болгаш Тываның эртем-шинчилел институттарының төлээлериниң болгаш көдээ ажил-агыйга хамаарылгалыг бүгү-ле албан-организацияларның удуртукчуларының, кожуун чагырга даргаларының киржилге-биле Чазак бажыңының хуралдаар залына эгелзэн. Ук конференцияның кол-ла сорулгазы – дүжүт алыры нарын байдалдыг девискээрлерге көдээ ажил-агыйның дээштиг болурун улгаттырар дээш эртемниң болгаш бүдүрүлгениң күштерин демнештирип мөөңнээри.

Конференцияның ажыдышыныңга сөс ап, чүве чугаалап тура, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол бо чылдың бюджетинде көдээ ажил-агыйга 41 млн. рубль көрдүнгениң кончук эвээш деп чугаалааш, ону эде көөрүн, харын-даа каш катап, оон эрткеш 10-10 катап өстүрер аргаларын өөренип көөрүн чугаалаан. Ону кылырда хөлүн эрттир үрдүккө штаттар, оон иштинде Чазак Канцеляриязының, Чазак Аппаратының база өске-даа ыңдыг хевирлиг албан черлериниң штат санын кызырып тургаш, оон артыкталган саң-хөөнү дээштиг ажыг-

лаарын ол чугулаан. Оон аңгыда, көдээ ажил-агыйны хөгжүдөрдө чүгле акша, саң-хөө айтырыын өстүрүп тургаш шиит-пирлээри болдунмас дээрзин ол онзалап айыткаш, маңаа эртемденнерниң чаа көрүжү-биле, оларның чагыг-сүмелерин, аргадуржулгаларын шиңгээдип алыры кончук чугула дээрзин демдеглээн. Чижек кылдыр Татарстанда көдээ ажил-агый адырында чаа арга-хевирлерни, эртемде чедип алдынган чедишиктерни кандыг янзылыг амыдыралда херек кырында боттандырып турарын караа-биле көргениң конференция

киржикчилеринге дыңнаткан. Ынчангаш көдээ ажил-агыйны хөгжүдөр дээш сагъжы аарып чоруур эртемденнерни, конференцияда келген төлээлерни үнүш ажил-агыйның, чер ажил-агыйның, мал ажил-агыйның талазы-биле илеткелдерни кичээнге-лиг дыңнап, эки талаларын шиңгээдип алыр талазы-биле сайгарылгалары, дискуссияларны чорударын Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич күззэн.

Эртем-практиктиг конференцияга Моолдуң чингине консулу дээрги Сумаахуу байыр чедирип чүве чугаалап тура, Моолда көдээ ажил-агыйның ниити байдалын тодаргайы-биле таныштырган.

Бистиң республикада бөгүнгү байдалды ТР-ниң көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды В.И. Лавриненко илеткзэн.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш сөс алгаш, кайы-даа регионнарда көдээ ажил-агыйга бюджеттен деткимче саң-хөөнү тускайлап турарын айыткан. Тывада далган-тараа чок болганы-биле чылда 41 муң тонна далганы Саян артындан садып эккеп турарын, бир эвес боттарывыстың көдээ бараан бүдүрүкчүлеринден ыңча тонна далганы садып ап турган болзувус-

са, республика бюджетинге улуг деткимче болур дээрзин онзалап айыткан. Якутияда көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге улуг деткимче барын эскергениң ол чугаалаан: он литр сүт саап алган көдээ бараан бүдүрүкчүзү оозун дораан барып хүлээп алыр пунктуга дужааптар, ол дээш компенсация акша алыр. Он литр сүттөн хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге 5 хлеб өртээ орулга кирип алыры улуг деткимче дээрзин Хонук-оол Доржуевич айыткан.

Конференцияның киржикчилери ол хүн көдээ ажил-агыйның мал, чер, үнүш ажил-агыйның талазы-биле дыка хөй эртемденнерниң чаа арга-методтар талазы-биле солун илеткелдерни дыңнааш, ол талазы-биле дискуссияларны чоруткан.

Апрель 11-де конференцияның киржикчилери Тыва Республиканың Биче көдээ ажил-агый академиязының болгаш Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының ажил-агыйн барып сонуургап көргөннер. Конференцияның чорудуунун түннелдери-биле илеткелдерниң тезистерин парлаары база көрдүнүп турар.

Каң-оол САТ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кордакчыларны шилип турар

«Өредилге» национал төлевилелдин сугуму-биле РФ-тиң болгаш ТР-ниң 2007 чылдың грантыларынче болгаш күрүнө деткимчезинче кордакчы өөредилге албан черлериниң болгаш башкыларның билдиришкенин хүлээп алыр ажил ТР-ниң Өөредилге яамызында барык доозулган, харын-даа оларга хамаарыштыр баштайгы техниктиг экспертизалар кылдынган.

Чижээ, федералдыг «Эң тулган школа» деп конкурсче бо чылын 36 өөредилге албан чери документилерни дужааган. Маңаа бистиң республикага хамаарыштыр үлүү 15 школа дээрзин сагындырып каалы, а тилекчи болган школа бүрүзү 1 миллион рубль шаңнал акшаны алыр. Конкурска киржир күзөлдиг школаларга хамаарыштыр техниктиг экспертизаны чорутканының түннелинде, 32 өөредилге албан чери федералдыг мөөригеге киржир эргени алган.

Эң эки 3 школага республика бюджетинден 3 миллион рубльди база бо чылын көргөн. Бо хүнге чедир 25 билдиришкени кирген школаның 17-зи техниктиг экспертизаны эртип шыдаан.

РФ-тиң Президентизиниң кижги бүрүзүңге 100 муң рубль грантызынче 105 башкы, а ТР-ниң Чазаның Даргазының грантыларынче ниитизи-биле 47 (оларның 23-ү класс башкылары) башкы билдиришкени кирген. Чурттуң Президентизиниң грантызын бо чылын республикадан 47 башкы, а ТР-ниң Чазаның Даргазының грантызын 3 башкы алыр

Бистиң корр.

Чагаалар аразындан

АЙТЫП БЕРИП БОЛУР БИС

Хоорайның чаагайжыдылганыга хамаарыштыр янзы-бүрү ыяштарны тарып өстүрүп турары эки-ле-дир. Ынчалза-даа теректерниң аразында хөвөненир теректер бар. Оон баткан хөвөннер бир-ле ак хар чаапкан дег болур. Ол хөвөнни тенеке оолдар от шаккаш, өрттедип ойнап турары айылдыг апарган. Шак ыңдыг теректерни кезип узутказа кандыг боор чүвөл?

Бистиң чурттап турар девискээристе ыңдыг теректер эңмежок. Ылаңгыя Дружба кудумчунун №11 бажыңың арты талазында ыңдыг теректерни кезип каапса деп бодаар мен. Ол талазы-биле кандыг организация харылап турар ирги? Оон бир айылдыг чүвези бичи оолдар оон өрттедип тургаш өрт үндүрүп болур.

Бистиң бажыңының чанын-

да төпчүткен газ салып каан доскаарының хериминиң иштин аштавас, ында хөй кургап калган ыяштарның бүрүлери чыдып турар. Канчап билер, өрт болу берзе ол дыка айылдыг.

Востоктуң автобус доктаар черинде кызыл дозу-биле С деп үжүк-биле демдектеп каан теректер бар, ону чүү дээш демдектеп кааныл? Бистиң билип турары-биле алырга, кезеринге белеткеп турары ол бе? Хоорайда ыңдыг теректерни демдектеэш, чогуур үезинде кезип, арыглап турар болза эки-ле-дир.

Бистиң Дружба кудумчунун № 11 бажыңың чурттакчылары ыңдыг теректерни кезер дээш улус чедип келзе, айтып берип болур бис. Кезер теректерни демдектей көрүп алган бис.

С.ИРГИТ болгаш өске-даа чурттакчылар.

Эмчиңиң баш бурунгаар кичээндирин

ҮЕР ҮЕЗИНДЕ ААРЫГЛАР КӨВҮДЕТПЕС ДИЗЕ

Республиканың девискээринге бо чылын үер болуру магатчок дээрзин тускай специалистер баш бурунгаар медеглеп турар. Үер үезинде аарыглар талазы-биле ниити байдалды билип алыры база артык эвес. Үер үези ижин-хырын аарыгларының билдингир болгаш тодараттынмаан халдавырлыг хевирлери, дизентерия, өт аарынының «А» хевири непереп болуру-биле айыылдыг. Үер үезинде сугнуң шынары баксыраар болгаш аарыглар талазы-биле байдал нарыыдаар.

2006 чылдың апрелден июль айга чедир төпчүткен суг үндезинерин таварыштыр чоруп турар сугларның шынарының бактериологтуг көргүзүглери 2005 чылдың ол-ла үезинге бодаарга, 10,4 хууга баксыраан. Эң таарымча чок байдал үер суу хөме ап турган азы суг кирип турган черлерге демдеглеттинген. Чижээ, Кызыл хоорайның төпчүткен суг үндезинеринде сугнуң шынарының бактериологтуг көргүзүглери 2,1 катап, төпчүтпзэн суг үндезинериниң 3,4 катап баксыраан. Каа-Хем кожуунда төпчүтпзэн суг үндезинеринде сугнуң шынары 2,6 катап баксыраан.

Үер үезинде чер-черлерге чурттакчы чон ортузунга аарыглар көвүдээр. 2006 чылдың апрель-июль айларында бактериялыг дизентерия аарыындан аараан

улустуң саны 40,7 хууга көвүдзэн, оларның иштинде 14 харга чедир уруглар 76,4 хууга хөй аараан. Ижин-хырын аарыгларының халдавырлыг билдингир хевирлери – 2,7 катап, оон иштинде уругларның аарыыр чоруктары 2,5 катап, ижин-хырын аарыгларының тодараттынмаан халдавырлыг хевирлеринден аараан улустуң саны 16,9 хууга көвүдзэн.

Сөөлгү чылдарда өт аарынының «А» хевириниң талазы-биле республикага ниити байдалды экижидер арга тургустунган, ол аарыг талазы-биле көргүзүглер 48,1 хууга батканын, оон иштинде уругларның аарыыр чоруктары 58,3 хууга эвээжээнин демдеглеп болур.

Кызыл хоорайда база Кызыл, Каа-Хем, Тожу кожууннарда төпчүтпзэн суг үндезинеринде суг-

нуң шынарының бактериологтуг көргүзүглери ниити республиканың байдалындан куду деңгелде. Ол-ла районнарда «А» хевирниң халдавырлыг өт аарыглары база дизентерия талазы-биле байдал республиканың болгаш чурттуң ортумақ деңгелинде улгадып турар.

Ынчангаш ылаңгыя бо черлерниң чурттакчылары үер үезинде база өске-даа үеде өт аарынга удур дараазында эң кол профилактиктиг хемчеглерни сагыры чугула:

— чүгле хайындырган суг ижер;

— ногаа, чимис аймаан экидир чуур;

— боттуң арыг-шевер чоруун доктаамал тургузар;

— бажыңының девискээрлеринде бокту аштап-арыглаар, ырадыр төгер болгаш херим иштинде кажээ-хораага дезинфекция ажилдарын чорудар;

— өт аарыгларының эң неперепгей «А» хевирге удур тарышкыны кылыр.

Ирина МАЗИЛКИНА,

Россияның Херглекчилер хайгааралының ТР-де эргелелиниң башкарыкчы специалист-эксперти.

КУШ ЧОК БОЛГАН ДЕП САНААН

Тыва Республиканың прокурорунун бирги оралакчызының хамааты херек талазы-биле билдиришкенинге хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди судунун 2007 чылдың февраль 28-те шиитпирин езугаар 1997 чылдың март 18-теги «Черлерни мелиорастаарының дугайында» (12.02.2001 ч. № 943, 10.05.2001 ч. № 1069, 29.12.2004 ч. № 1032 УХ-1, 15.03.2006 ч. № 1713 УХ-1 Тыва Республиканың хоойлуларында эдилгелер-биле) № 741 Тыва Республиканың Хоойлузунун 4 чүүлүнүн 2 кезээнде «бо Хоойлу-биле», «болгаш Тыва Республиканың» деп сөстөрни, 4 чүүлүнүн 3 кезээнде «бо Хоойлу-биле», «болгаш Тыва Республиканың» деп сөстөрни, 4 чүүлүнүн 4 кезээнде «, бо Хоойлу-биле», 16 чүүлүнүн 4 абзазында, 18 чүүлүнүн 10 абзазында «төлевилелдер» деп сөстөрни, «, оларны бадылаары» деп сөстөрни, 23 чүүлүн федералдыг хоойлужулгага чөрүшкөк деп көргөн болгаш судтуң шиитпирин күш кирген хүнден эгелеп олар күш чок болган деп санаан.

Тожунун Школа

Январь айда республиканың элээди болгаш бичи уругларның «Тожу» туризм төвүнүн башкылары Тожу кожуунга чедип, Тоора-Хем, Ий, Адыр-Кежиг суурларның школалар музейинин ажил-амыдыралы-биле танышып, практиктиг болгаш методиктиг боттуг дузаны чедирген.

Эң баштай Адыр-Кежиг, оон Ий, Тоора-Хем ортумак школаларына четтивис. Тоора-Хем, Адыр-Кежиг школаларының музейлеринин ажилдары республиканың солуннарының арыннарына удаа-дараа парлаттынып, харын-даа тускай номнар кылдыр үнүп турар. Оларга бодаарга, Ий ниити билиг школазының музей ажылы шуут чырыттынмаан.

Музей школа иштинде бичежек ийи өрээлде болза-даа, чыгдынган материалы канчаар-даа аажок байлак, солун. Школаның, «Май 1» колхозтуң база Ий суурнуң төөгүзү дээш, өске-даа чүүлдер ында бар.

1949 чылдың апрельдин 30-де Тожуга «Май 1» колхоз тургустунган. Колхоз тургузар дээш баштайгы хуралды Доруг-Хөлге эр-тирип, ук хуралга Би-Хем биле Ий хемниң белдирешкен унунга Ий суурну тудар деп шиттирлээн. Ол үеде колхозтуң мал-маганы инек — 45 баш, чылгы мал — 62 баш, иви мал — 477 баш, мындылар — 54 баш, ажилчын аъттар — 23 баш турган. Хакасия, Усинскиден 86 баш хой эккелген, ооң 76-зы төрүүр хой деп төөгүнү музейнин материалдары херечилеп турар.

Колхозка хөй мал салган араттарның аттарын дерип бижээн булунну музейде делгээн. Эрткен чүс чылдың 50 чылдарының төңчүзүндө, 60-чылдарның эгезинде колхозка Хува-Чар аттыг төп сүт-бараан фермазы база мөңгүнелчек дүктүг кара дилгилер фермазы турганын херечилеп турар барымдаалар школа музейинде база бар. Дилги фермазы Хадылыг-Оюк деп черге тургустунган, ферманың бригадири Чымартай Манмаарович Ак турган. Ол үш ай курсту Чагытай хөлге өөренип алгаш келген.

Баштайгы дээрзинде 20 кыс, 3 аскыр дилгилерни Чагытайдан фермага эккелген: кезек үеде дилгилер өзүп көвүдөп, колхозтуң экономиказын элээн көдүргөн. Кажан колхоз миллионер апарган соонда, дилгиниң өртек үнези кудулап бада бээрге, дилги фермазын дүжүргөн.

«Май 1» колхозтуң дилги ажаакчылары, механизаторлары, саанчылары, инек кадарчылары болгаш бызаа ажаакчылары кымнар турганын школа музейинден билип ап болур. Оларның дугайында сактышыкчылар, фото-чуруктар бо музейде хөйү-биле чыгдынган.

Тыва Республиканың Улустун чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол «Май 1» колхоз дугайында мындыг шулукту бижээн:

Чараш чурттуг аңчыларның
Чарылар мунгаш, чыгып
келген

Баштайгы — хуралына
«Майның бирин» чүге шилээ?
Даштын көөрге анык бол,
Дартаны ырак хандыр.
Айлар, чылдар өттүр көрүп,
Артелин шын адап алган...

Ук төөгүзүндө тожу улузу кончуг кем чок, оожум-топтук аажы-чаңныг, хөй чугаа-домак кылбас, чөпшүл, дузааргак! Амгы үеде олар бо чараш мөзү-бүдүжүн салбаан, школа музейинде чыгдынган аас чогаалында ол чүүл бадытталдыг.

Эң солун чүүл — төөгүнүн улуг башкызы чораан Ханды-Серен Эникпеновна Наадымның холунун үжүү-биле арттырып каан сактышыкчыны, бодунуң бижээни допчу намдары. Ол барык 40 ажыг чыл Тываның аңгы-аңгы районнарына башкылап чораан. Ооң баштайгы өөреникчилери аталдарлыг, билдингир кижилер

болган. Башкы, шүлүкчү Салчак Молдурга, бот-тывынгыр композитор Чүлдүм-Сүрүн Базыр-оол, композитор Дамба Хүреш-оол, культураның коочуну Саая Матпак,

үр чылдар иштинде Мугур-Аксы школазына ажилдап чораан Борбак-Кара Салчак, амгы үеде Шуйнуң школа музейинин эргелекчизи Сесиңмаа Нордуп база ол ышкаш Кара-Сал Күнзен-оол, Иргит Сарыг, И Кенден, Салчак Сенгин, Донгак Тырым, Тоткан-оол олар шупту башкылар болган. «Олар мээң эң эргим, эң баштайгы өөреникчилерим ол-дур ийин» деп хоочун башкы сактып бижээн.

Тожунуң эң баштайгы херэ-жен башкызы Ханды-Серен Эникпеновна бодунуң дугайында мынчаар бижип турар:

— Мен 1918 чылдың апрель 15-те, Тожу районнуң Би-Хем суму-зунуң «Аргы» деп черге эң-не яды, аң-мең, балык-байлаң, ай-бес-биле амыдырап чораан Эникпен Тараапай дээр улустун өг-бүлезинге төрүттүнгөн мен. Иеден төрүттүнгөн акым-даа, угбам-даа, дунмам-даа чок. Аалчымай дээр азыранды угбалыг чораан мен. Ол угбам элээди кыс назынында, арааш чок болган. Авам биле ачам Степан дээр бай орустун чалчалары чораан. Ачам инээн кадарар, ыяжын белеткээр, а авам инээн саар. Ол байның кадайы авамга кадып калган хлеб, тыртып каапкан көк сүдүн бээр болган. Ооң-биле бистерни азырап чораан. Ачам бай Степаның кыжын одаар ыяжын белеткеп, дыт ужуруп тургаш, будун сый бастырып алган. Ол үеде эмчи бар эвес, ол аарыындан хилинчектенип чыткаш, чок апарган. Ооң соонда авам чиңгелеп арааш, база чок болган.

Авам чок апаарга, чаңгыс бора адым мунуп алгаш, Яндайлар дээр улустун аалына чедип келдим. Ол 1927 чылдың күзү, дыка соок турган. Ада-иези чок, өскүс кижини улустар өөнче киирбес болур чораан. Ол аалдың улузу мени үр тургуспаан. Үш таныва-зым, улуг дужаалдыг лама кижжи кадайы-биле кады келгеш, мени борбак ак чигир-биле көгүдүп тургаш аалынче алгаш барган. Ол бай ламаның аалына үш чыл хөлечиктээн мен. Бир хүн район төвүн-

ден келген дарга, өскүс кижжи школага өөренир чоор дээш, мени ап алган. Шак ынчаар Шопушкан-биле мени школага эккелгени ол.

Сөөлүндө билгеним болза, районнуң нам килдизиниң даргазы Сагаандай дарга болган. Ол дарганы дыка эки кижжи деп билген мен. Школага кээривиске, баштайла бисти чунар-бажынаткан, арыг, чаа идик-хеп, оон аңгыда, иштинде сигенниг матрастар, сыртык, чаа хөвөнниг чоорганнар үлөп берген. Оолдарга иштики, даштыкы хептерни бүрүнү-биле бергеш, уругларга чүглө юбка, хөйлең берип каан.

Чамдывыыс агаарына таарышпайн, дыка бергедеп турган. 1934-35 чылдарда, Самбажык, Шыппылдай, Дамыкай болгаш мен баштаан кезек улусту совет элчин чанында башкылар белеткээр курска өөредире-биле кириген. Ону Кызылдың башкы техникуму дээр (сөөлүндө педучилище апарган), аңаа өөренирге дыка солун турган. Тыва дылды Биче-оол Монгуш, төөгүнү З.Д.Сапогова, математиканы Долгар-оол (ол эртемге пат мен), зоология, биологияны Хойлакпаа башкылап турган. Ону аажок сонургаар мен. Башкыларывыс Лама-Сүрүн, Апый, Серенмаа дээш, өскелер-даа турган. Келир үениң башкылары дээш бистерни дыка ханды-рар. Техникуму 1938 чылда чедишкениг доозуп үнген бис. Мен Кызылдың каттышкан школазына тыва дылды, Тываның төөгүзүн болгаш Тываның географиязын башкылап турдум. Башкыларым дузазы-биле математиканы база башкылап чордум. Ооң соонда өг-бүлем аайы-биле районнар кезип ажилдаар апардым. Би-Хемниң Туранга, ооң соонда 1940 чылда катап база Кызылдың каттышкан школазына, Каа-Хемниң Сарыг-Сепке, дедир-ле Кызылга келгеш, партия кежигүнүнге кирип алдым...

Тожуларның аас чогаалы

1930-31 чылдарда онаалга кылбайн, тенир болза дыка берге, чурум шынгыы, дораан хемчег онаар. Башкыларывыс шупту эр улус: Төмүр-оол, Достак-оол, А.Спирин, сөөлүзү орус дыл башкызы кижжи. Кады өөренип турган эштерим: Хандыылай, Саннай-бан, Донгурбан, Шойдак, Ак Күскедей, Кара Күскедей, Санчы-Митек (Саяна), Куку, Шыппылдай, Мындырык, Чалыма, Салимбуу дээш, оон-даа өскелер. Поварывыс — Крылова. Ол бистерге хеп быштырып, машинага даарандырып өөредип турган. Ооң машиназының инезин дыка сыгар турган бис. 1931-32 чылдарда Кызылга пионерлерниң бир дугаар область слет хуралы болган. Ол хуралга 10 кижжи келген бис. Тока, Шура бистиң мойнувуска кызыл галстуктарны баглап берген.

1932-33 чылдарда Тоора-Хем эге чада школазын дооскан мен. 1933 чылдың чайынында аревэге кирдим. 1933-34 өөредилге чылында бешки класска өөренири-биле чорудупкан. Ол үеде машина, самолет деп чүвениң сомазы-даа чок. Улуг-Хемни куду сал-биле 5 хондур салдап чорааш, Кызылга орай кежээ келген бис. Часкы үеде чанарда, аът-биле 3 хондур чорааш, Тожуга чедип келир бис. Эртем-билиг чедип алыр дээш, чылдың-на ынчаар аргыжып чораан

Ий ортумак школазының музейинде кайда-даа парлаттынмаан улустун ырлары, тоолдары, кожумактары, тывызыктары хөй. Бурунгу тожуларның аас чогаалын башкылар Балаштай Допчаевна Доңгак база Василий Москуевич Хугбек олар музейни удуртуп ажилдап турган үезинде тус черни кырганнарындан өөреникчилери-биле дыңнап бижээннер. Тожу улузу эвээш санныг-даа болза, боттарының аас чогаалын бөгүнге дээр камгалап арттырып алганы онзагай.

Шаг төөгүде Тожу кожууну Би-Хемниң девискээринге - барыын талакы Уш хемден Саян база Оттук тайганың сыннарына чедир турган. Тожу, Ак-Чооду, Кара-Чооду, Хойук (Тодут) сумуларлыг. Оларның иштинге Кул, Соян, Чооду, Кара-Тод, Хаасот, Хемдэ деп хөй эвес аттар база турган.

20-ги чүс чыл эгезинде орус, кыдат чинжең садыгчылар өлүктү чинк өртекке алып турганнар. Кыдат садыгчылар кыска үениң иштинде чонну хөлчөк хоозураткан. Шыырак, бай ивилик улус торгу пөстөрнү улуг өртек-биле садып, орнап алып.

Суурнуң үндезин чурттакчыларының бирээзи чораан, 1922 чылда төрүттүнгөн Василий Москуевич Хугбектиң ырлаанындан дыңнап

бижээн, а ооң мурнунда яды араттың ырызын Дажырган Бараан деп кырган сактып ырлаан: Ай-ла хээлиг торгу тоннуг, Силер артык болбайынам. Аң-на кежи чаргаш тоннуг, Мен-не дора болбайн канчаар.

Хүн-не хээлиг торгу тоннуг, Силер артык болбайынам. Хүлбүс кежи чаргаш тоннуг, Мен-не дора болбайн канчаар.

Пөштүг-Артты ажарымны Чарым болгаш кудим билзин. Уруг эшке дужарымны Хуум болгаш салдым билзин. (Кудим - черлик иви. Салдым — салымым.)

Язый болзаң шааның хоржок- Чаамга холуң дээрпитес мен. Чиксек болзаң шааның хоржок-

Чилимге хол дээрпитес мен. Тожу улузунун угаадыгларында аас чогаалы ужу-уткалыг. Ада-иези уруг-дарыын чагып-сургап, чүү чүвөгө чаңчыктырып, чүдөн кичээндирип чораанын хоочуннар сактып олурар. 1915 чылда төрүттүнгөн Долгар Дуганчиевич Буураштын сактып ырлаан кожаңы мындыг:

Шулун оътка ивиң оъткар,
Шуглак-дөжөөң урдулап ал.
Эмзиг оътка ивиң оъткар,
Эштир шуглаң урдулап ал.

Шивит-Тайга чурттуг болзаң,
Шиви доорзун шилип ал, шоң.
Белим-Тайга чурттуң болзаң,
Пөштер доорзун шилип ал, шоң.

Сыын чаандан хөйүнү чик кааш,
Шандыр частып калдың, аңчы.
Элик чаандан эттир чик кааш,
Иштиң «хөглеп» калдың, аңчы.
(Тайылбыр: болзаң — болза, шоң — шүвө, чик-кааш — чип кааш, «хөглеп» — долуп, аарып, доорзун — пөш, шиви дооразы. Урдулап — коштаан коштуң кырынга шуглак-дөжөөң салгаш, быжыглай шарааш, артып аары.)

Тожулар уруглар кижизидилгезинге улуг сагышты салып, сагыш-сеткили чараш болурунче кичээндирип, арага ишпес, таакпы тиртпас, эш-өөрүнге, улуг-биче чонунга бак сагыш салбас кылдыр өөредип чораан. Ол дугайында дараазында үлегер домактар херечилеп турар. «Сагыш багы сайзыратпас, сеткил багы сегитпес», «Эштиң чоруу чогуурга, боттун чоруу чогуур».

Ажыма Дуганчиевнаның ыры: Чаңчык көгээр сөңнээн черге, Чарным сынар, олурбас мен. Дорзук көгээр сөңнээн черге, Довуум сынар олурбас мен. Аныяк оол, кыстык ынакшылын көргүскен ыр тываларда, тофаларда бар:

Кундукпайн чорзун дээштиң,
Курум чежип бербедим бе.
Сарыкпайн чорзун дээштиң
Салбаам баглап бербедим бе.

Тожу чону боттарының ырларына төрөөн чериниң агаар-бойдузунуң кадыг-дошкун соок, ширинин мынчаар ырлажыр:

Хавак-Тайга хайыракан
Хадып турда, чагдаваңар!
Чүрек-Тайга хайыракан
Чүдөп турда, чагдаваңар.

Одаар отту өжүр кагар
Оожургавас хатчыл ийим.
Оюн-баштак сөзүмөйни
Шынга алып тенек хейни.

Музейлерин көргөш...

Кыпкан отту өжүр кагар
Кыпсынчыг-ла хатчыл ийин.
Кыжырмак сөзүмөйни
Шынга алып тенек хейни.
Тожуларның дыл-домаа кан-
чаар-даа аажок онзагай, байлак.
Дымыр-дымыр чаап турар.
Дыттыг Тозан чайлаамны ыңай.
Мөндүр-мөндүр чаап турар
Пөштүг Тозан чайлаамны
ыңай.

Бо одуругда мөндүр деп сөс
Моолда чурттап турар сенгэлчи-
лерде база бар. Мөндүр дээрге,
долу чаб дээн.

Революция соонда, тожулар
девискээр аайы-биле тускай эрге-
чагыргалыг болган. Оларны Улуг-
Даг, Бии-Хем, Хам-Сыра, Өдүген,
Сыстыг-Хем деп адап эгелээн.
Амгы Тоора-Хем, Сыстыг-Хем,
Талы, Ээн-Суг, Толбул, Улуг,
Биче Оолар ынчаар чурттап чораан
чонну Кол деп адаар апарган.
Олар колдуунда инек малды мал-
дап турган. Оларны хем улузу
дээр. Улуг-Даг, Хам-Сыра ынчаар
чонну Ак-Чооду деп адаар. Ам Ак
деп фамилия арткан. Башкы
Татьяна Чуургаевна Күзенектиң
тайылбыры-биле алырга, Ак дээр-
ге, бедик тайга чурттуг тожулар
болур. Оларның арны ак шырай-
лыг. Хем тожуларының арны изиг
хүн шонуундан хүрерип алган
боорга, Кол деп адаар.

Өдүген, Белим, Серлиг, Тожа-
ма ынчаар чонну Кара-Чооду деп
адаар. Оон Бараан деп фамилия
арткан. Ол дугайында улустун
кожаңнаары мындыг:

Актар оглу, Колдар оглу
Ийи эштиг болган болзам.
Ак-ла бора, Көк-ле бора
Ийи аыттыг болган болзам.
Бурунгу тожулар Тожуну «То-
жама» дээр чораан. Ол дугайында
улустун «Тожама» деп ырызы-даа
бар:

Оранымның - Тожаманың
Он-на-ла өң чараш чечээ.
Оранымда - Тожамада
Онза чараш олур-ла боор.

Черимейниң - Тожаманың
Чеди-ле өң чараш чечээ.
Черимейде - Тожамада
Четчи берген олур-ла боор.

Шынап-ла, Тожу (Тожама)
тоолчургу, тывызыксыг, чараш
оран. Ында чүнү чок дээр: чүзүн-
бүрү өң-баазын чечектер, үнелиг,
ховар аң-мең, хөй янзы эм оыттар,
кат-чимис, тоорук, балык-байлаң,
арга-ыяжы, аржаан суглары,
алдын-мөңгүн, казымал байлак
«төктүп» чыдар оран-на болгай.

Иви — онзагай мал
Амгы үеде музейде өөреник-
чилер ук черниң төөгүзүнүң дуга-
йында шинчилел ажилдарын улам-
чылап турар. Музейнин удурткучу
башкызы Татьяна Чуургаевна
Күзенектиң эрттирип турары фа-
культативте Айгуля Дандарайның
шинчилээни «Иви — онзагай мал»
деп ажылы солук:

Өдүген — Ак-Чооду, Кара-
Чооду, Хөлүк, Тодуг дээн аймак-
тарның чуртту. Тус черниң чуртта-
чылары иви, аңныыр ажил-агый-
лыг чораан. А Тоора-Хемниң чону

мал ажил-агыйлыг. Иви ажилдыг
тожулар 6-8 өрегелерлиг арбан-
нарга чарлып алгаш, ивизин одар-
ладыры-биле делгем девискээр-
лерге көжүп чораан. Өдүген
сумузунга — 39 өреге, Улуг-Дагга
— 55, Оо-Хемге — 54, Севиге —
50, Бии-Хем сумузунга — 106,
Сыстыг-Хемге — 54, Хам-Сырага
— 51, Тоора-Хемге — 49 өреге
санадып турган.

Тожу кожуунуң төвү улуг
хүрээлиг Ээн-Сугга турган (1815ч).
Ол үеде кожуун чагырыкчызы
Тоңмит ноян чораан.

Ыры-шоорда алдаржаан Өдү-
ген иви малды өстүреринге таа-
рымчалыг оран. Иви — көжерин-
ге, аңнаарыңа кончуг ажыктыг.
Ол чаат, шулуң, шаанак, чекпе
чиир. Иви хамаанчок оыт чивес,
нарын мал. Кончуг терең харлыг
кыжын безин, кадыр дагылыг черге
оыттап кыштаар, малгаш-баларлыг
черге тайгактавас, белен аарывас.
Ивини чайын ымыраа-сээк, хүлчүк
чок хемнер баштарыңа кадарар.
Ивижилер чадырын суг кыдыры
аяңнарга тип алыр. Ооң дугайында
мындыг ыры бар:

Иви малды азыраарда,
Изиг черниң херээ-ле чок.
Изиг черге турар болза,
Ийи мыйызы ирий-ле бээр.

Хокаш малды өстүрерде,
Хову черниң херээ-ле чок.
Хову черге турар болза,
Когү үстүп, когарай бээр.

Ынчангаш ивижилер одар-
белчиир солуур дээр 15-даа катап
көжер. Ол аразында 10-30, а
чамдыкта 80-100 километр-даа
ырай бээрлер. Күзүн олар аңнаар
черинге чоокшулап келир. Иви мал
кижи дег, соңнуг, мурнуг кырыыр
назылыг. Чамдык ивилерниң сөөгү
быжыг болур, 20 хар чедир
чурттай бээр.

Иви 15 хардан куду назылыг,
колдуунда көк, бора өңнүг болур,
эр-даа, кыс-даа малды ыдыктаар.
Назы четпезэн азы кырган ивини
ыдыктавас.

Ыдык малдың кырынга кызыл
аякка сүттү куткаш, чадыр өгнү үш
долгандыр хүнгээр дескиндир, че-
дип кылаштаар. Аарыг кижиге ол
ыдык малдың тыныжын тындырар,
артыжаар турган. Ыдык малды
мунмас Дараазында чылын ыдыын
солуур, чаартыр. Ыдыктап каан иви
коданның баштыңы болур.

Назы-хар аайы-биле эр, кыс
ивини мынчаар ылгаар. Чаа
төрүттүнген эр, кыс олгун *анай*
дээр. Бир хар чеде бээрге, *хүр*
анай дижит. Бир хардан улуг
назылыг эр ивини *дөңгүр*, а кызын
мындыжал дээр. Хүрден ажыг
төрүүр малды *мынды* дээр. Бир
хар ажыг *мындыжал* май айда
оолдаптар. Ивилер сентябрь айда
өөрлежип, эдержит.

Ийи харлыг эр чүвелерни *дук-
түг мыйыс* дээр. Оон улгадырга,
чары апаар. Ону мунар, коштаар.
Эдер - бүдүрүкчү мал. Тожулар-
ның ай календары-биле алырга,
ооң мыйызын сентябрь айда ке-
зер. Ол айны дөңгүр ай дижит.
Ивилерниң мыйызын ол үеде кезип
кааптарга, олар дөңгүр апаар.

Ынчангаш дөңгүр ай дээни ол. Ооң
мыйызын кеспес болза, ханы
чыгып туруп бээр. Эдерни эдер-
жилге үезинде мунмас. Ону казап-
кан соонда, *богана* дээр. *Хо-
каш* — ниити чассыткан ады болур.
Хокаштаар (ивилээр) дээни ол.
Ивижи дусту коштап чоруур, ол
ивиге кончуг херек. Тожу улузу
чаа хонашка келген соонда, өдек-
ке ижиксин, девээзинге өөренин
дээр, дораан аңаа дус төп бээр.
Оон башка, ивилер тайгаже
чашканналып, черликсий бээр.

Ивини мунарда херек дериг-
херекселдер: эзер, ээрмээш
(кавайда уругну быжыглаар эт азы
бичии уруглар олурар эзер),
тыртыг, кудурга, хөндүрге, кош-
таар ыңгыржак. Тайга-сын, мал-
гаш-балар, дөш-дөвүнчүк чер-
лерге ивилер кижичи чортуп, челзип,
маннадып-даа болур.

1940 чылда ивиниң бажы 19000
турган, а 1993 чылда чүгле 5000
баш арткан. Бо хүннерде ооң ба-
жы оранчок кудулаан. Ивини шаан-
дакы дег малдаар болза өзүгөн,
шыдамык. Ол бажындан, будунга
чедир үнелиг, кончуг ажыктыг мал.
Ивини кадарып, хайгаараарда улуг
чарыгдал үндүрбес, кескен сиген,
тараан тараа чивес. Ол дугайында
ыры хөй.

Кескен сиген чивес ивим.
Хемнер кежи, оыттаар ивим.
Каккан сиген чивес ивим.
Хая-даштан оыттаар ивим.

Ивижи кижичи үргүлчү көжүп
чоруур болгаш, чылыг оран-
бажы хереглес. Чайын тос-
биле, а кыжын алгы-кеш-биле
шыпкан чылыг чадыр өгүлүг болур.
Аыш-чемни амыдырал-байдалын-
га таарыштыр кылып чиир.

Ивини инек ышкаш сагбас. Ону
соога (тос хууңга) саар. Бир хо-
лунга соонуң тудазын улуг эргекке
ораай туткаш, сөгөдей олуруп
алгаш, оң холу-биле саар.

Ивиниң кежинден тон, дөжек,
өг-чадыр шывыы, а бажының
кежин кожуп-кожуп алгаш кадыг
конак, хаптар, барбалар кылыр.
Иви ананының кежинден бөрт
даараар. Ивиниң мыйызының
кежин сойгаш, кожуп тургаш бөрт,
арының кежинден ачымак
(барбажык) кылыр.

Иви кежинден даараан тон
элеп, тазарып каарга, кышкы өг
шывыы, дөжек кылып алыр. Кыш-
тың соогунда, чайның изинде иви
тожуларның чарылбас өңнү, ынак
малы болур. Ол дугайында улус-
тун аас чогаалында ырлар хөйү-
биле кирип турар:

Чазы-Тайга оыдун оыттаан
Чалбак-чалбак чарыларым.
Чараш кара мээң эжим
Чазы-Тайга чурттуг ийени.

Иви малдыг чоодулар
Ирим тайга ажа берген.
Инек малдыг мен-не бодум
Изин истеп кайыын шыдаар.

Чары мунган чоодулар
Чарым тайга ажа берген.
Шар-ла мунган мен-не бодум
Чарын чарлап кайыын шыдаар.

Балды тутса, бызаңчы боор —

Бараан оглу кылбазы чок.
Хойга, малга чаяап төрээн
Колдар уруу хомудал чок.

Инек малдыг кадай аар дээр,
Иви чараш малым кагдым.
Хой-ла малдыг кадай аар дээр,
Хокаш чараш малым кагдым.

Иштик черден душук аар дээр,
Иви чараш малым кагдым.
Хову черден душук аар дээр,
Хоюг, чымчак малым кагдым.

Өдүгенден келген-не мен.
Өске кижичи дивес силер.
Өске кижичи дээр болза,
Өдүгенче чана бээр мен.

Алгы-кеш аймаан эттээр хе-
рекселдер Адыр-Кежиг школазы-
ның музейинде хөйү-биле чыгдын-
ган. Ооң аттары-биле база таныш-
тывыс: кыргы, сыы, эдирээ, кедир-
ге, далгы, калбак. Кыргы-биле
кештиң эт, чаан сүвүрер, кырты-
жын хыраар. Кешти шиви ири-биле
чивиткен (чидирткен) соонда, сыы-
биле сүвүрүп аштаар. Адак соонда
кешти эдирээ-биле сүүрер (сиви-
рер). Калбак (калбак ыяш) мур-
нунга үстүрүп алгаш, кешти аңаа
эптей салып тургаш, эдирээлээр.
Иштиг улус кеш сүрбес (сивирбес),
чүге дээрге, аңаа улуг күш үнер.
Бо тайылбырыны Хувалдай Чес-
киевна Бараандан өөреникчилер
дыңнап бижээн. Ол аң кежинден
ачымак ховул база янзы-бүрү
хептерни даараар талазы-биле ус-
шевер кижичи. Школа музейинде
ооң даарааны ачымак ховул бар.

Бистиң чораанывыс школа
музейлеринде иви малга хамаа-
рышкан материалдар хөйү-биле
чыгдыган. Бөгүңү школачылар
ам-даа шинчилел ажылын уламчы-
лап турар.

Совет үеде бээр чыгдыган
үнелиг музей материалдары амгы
үеде улусчу педагогиканы аныяк
өскенге өөредиринге канчаар-даа
аажок ужур-дузалыг. Бир эвес бо
бүгү ажилдар школа музейинге
кадагалаттынмаан турган болза,
тожу улузунуң бурунгу үеде бээр
амыдыралга ажыглап чораан эт-
севин, аас-чогаалын кайын билир
турган деп бис. Школалар музей-
лериниң эң баштайгы үндезилекчи-
лериниң ажилдары, чыып каан эт-
севи (амгы экспонаттары) биске
алдындан-даа артык үнелиг.
Республиканың Алдан-Маадыр
аттыг музейинде безин чок
чүүлдерни аңаа көрдүвүс.

Школа музейлеринде кадага-
латтыг төөгүнүң материал-
дары, улустун аас чогаалы — бо
бүгү школаның өңчү-хөреңгизи
болур. Амгы үеде кожуунуң
школа музейлериниң материал-
техниктиг баазасы канчаар-даа
аажок куду деңгелде.

Бурунгу өгбелеривистен биске
дамчып келген национал культу-
раны, төөгүнү кадагалаар деп
бодаар болзувусса, айтырыгны
Чазак деңгелинге чедир көдүрүп,
акшаландырып, деткири чугула.

«Өөредилге» мурнады хөгжү-
дер национал төлөвилел школалар
музейлеринче ээ көрнүп, сагыш
салган болза деп күзелдиг мен.
Раиса ДОНГАК.

Кошкак фестиваль

Шынарлыг эрттирзе чүл?

Кызыл кожуунуң шко-
лачыларының чаңчыл бол-
ган «Сайзыра-ла, төрээн
Тывам!» деп фестивалы-
ның бо чылгы көрүлдези-
ниң дугайында бодалда-
рымны илередикседим. Бо-
дум Сукпак школазында
хөгжүм башкызы кижичи мен.

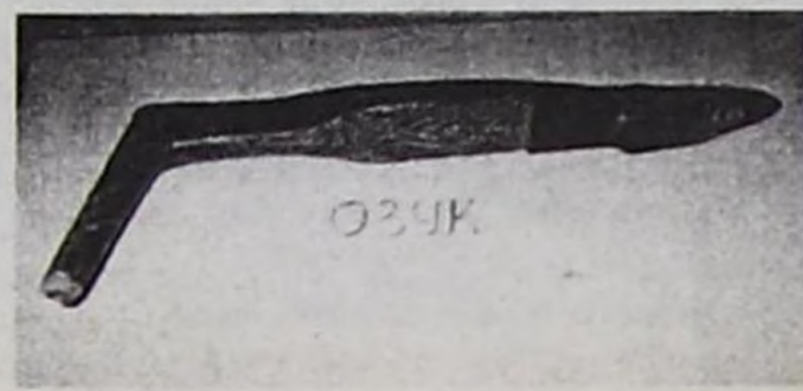
Бо чаңчыл болган фестиваль
оолдар, уругларның хей-аьдын
көдүрүп, төрээн черинге ынак-
шылын илередип, патриотчу
сагыш-сеткилин бедидер талазы-
биле кижизидилгеге улуг роль-
дуг. Ынчангаш маңаа белеткел
дыка улуг. Бо чылын ону Кызыл
кожуунуң өөредилге эргелели-
ниң организастааны арай кошкак
болган деп бижикседим. Бирээ-
де, ук көрүлдө болуп эртер дуга-
йында документ-саавырыны орай
дамчытканындан, белеткел хуу-
саазы кыска болган. Кожуунуң
он школазындан чүгле дөртү:
Сукпак, Элегес-Аксы, Шамбалыг,
Кур-Чер школалары киришкен.
Ийиде, көрүлдени барып-барып
понедельникте, март 19-та, эрте-
ниниң 9 шакта эгелээр дээн. Кө-
рүлдениң киржикчилерин суур
аайы-биле даңзылааш, шагын
айыткан хиреде, чүгле бистиң
бичи артистеривис мурнай кел-
ген. Ол-даа канчаар, бистиң шко-
ла өске школалар саадаанындан
графити үрөп, концертти озал-
дап эгеледивис. Залда 5 жюри
кежигүннеринден аңгыда, өөре-
никчилерниң хей-аьдын көдүрүп,
хол часкаар кижичи-даа чок бол-
ган. Уругларны көрүксээр ада-ие
ажыл шагында канчап кээрил?
Фестивальды дыштаныр хүннер-
де эрттирген болза, таарымчалыг
турган.

Мындыг байдал турза-даа,
келген өөреникчилер изиг күзе-
лин илередип, талантызын шаа-
биле бараалгатты. Бодал көрүңер
даан, хөйүнү ырын адак дизе, 30-
40 хире кижичи ырлаар, а оларны
хүннүң-не 1-2 шак иштинде, 3-4
аңгы үнге ырлаар кылдыр белет-
кээр болгай.

Үште, «Шын күштүг, шынар
ачылыг» деп үлегер домакка
даянып алгаш, жюри ажылын
шыңгыраткан болза эки. Ооң
даргазы Долаана Намчан-оол сөс
алгаш, тодаргай анализ-даа кыл-
байн, чүгле номинацияларны дың-
наткан. «Мергежилдик күүсел-
дизи дээр» деп шаңналды Сукпак
школазынга берген. Бо шаңнал-
дын ады эң тергини көргүзүг деп
чүвени бадыткап турар. Ол хире-
де Кур-Чер школазынга «Чараш
хеп дээр» деп шаңналды тывыс-
каш, республика көрүлдезинге
Кызыл кожуунуң адын камга-
лаар эргени берген. Ол чорук
көрүлдени чедир үнелевээниниң,
түннелди чөптүг үндүрбээниниң
база ханы сайгарылга кылба-
нының бадыткалы-дыр.

Дөртте, кожуунуң дөрт улуг
школазының төлээлери хөй бол-
ган. Оларның хей-аьдын көдүрүп,
жанр аайы-биле мактап-шаңнаан
болза, өөреникчилер-даа, баш-
кылары-даа өөрүп чанар болгай.
Бо база жюриниң-даа, организат-
торларның-даа четпес ажылы-
дыр. Уругларның сагыш-сеткил
делегейин делгемчидип, уран
чүүлге кижизидер деп сорулга
салып алган улус болзувусса,
ужур эдерткен, уруглар хомудат-
кан мындыг фестивалды эрттир-
ген херээ турган бе? Моон соң-
гаар мындыг частырылгарны ка-
таптавайн, школачы фестиваль-
дарны шынарлыг эрттирзе чүл?

Анай-Хаак ООРЖАК,
Сукпак школазының баш-
кызы.

Кижини төрөлгөтөнүн амыдыралы ке-
ээзде-ле бир-бир арыннары асты-
гып артып калган улуг ном дег деп япон
чечен чогаалдын классиги Акутагаванын
сөстери чайгаар сагындырып келир-дир.
Кижини амыдыралы, шынап-ла, ындыг:
кандыг-ла-бир таварылгада бирээвистин
чуртталгазын базымнап, ооң допчу намда-
рынын арыннарын ажып, сактып ора, ынчан
ыяап-ла, бир-ле ажыдышкынны кылып,
астыга берген арыннары тып алган дег
боор бис... Тыва чечен чогаал, журна-
листика, уран чүүл-биле ады, намдары
доңашкан, мээң башкарыктым, башкым,
редакторум, хей-аът кирикчим чораан
акым Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович Куулар
1997 чылдың башкы айында кыштын сөөлгү
хыраазын бүргенипкеш, бистен чарлып
чорупкан. Частын башкы айын ол турган
болза, 70 дугаар байырлап уткуп алыр
турган ийик. Амыдыралдын чеденги артын,
чеденги чараш чазын ооң салым-чолу оюп
эрткени ол.

Намдардан арын

Хоочун журналист, чогаалчы Сарыг-
оол Куулар ада-өгбелеринин,
бодунуң алгап ырлап кааны чурумалдыг
Шеми хемнин эринге төрүттүнген. Ачазы
Александр Тамба-Сюрюн – тыва чогаалдын
үндөилекчилеринин бирээзи. Ооң ызыгуур
төөгүзү Тыванын төөгүзү-биле доктаамал
үн алчып келген. Ишкин девискээринге
чурттап чораан бай садыгжи Василий Бяков
Ондар уткуг тыва уруг Дегерик-биле
чурттааш, бир кыстыг, беш оолдуг болган.
Оларнын аттары бо: Көк-Кадай, Опан, Көк-
Хаа, Мишке, Боралаа, Сегбе. Ондарларнын
Сеңгин чаңгынын кады төрөөн дунмазы
Балчыи Бижээчи деп кижини Василий Бяковту
өлүр кымчылап каан дээр. Баян-Таланын
Калбак-Тей оваазын дагаан черге Бяковту
ады эртип келирге, аңаа хорадал,
өжээргээш ынчанган дээр.

Тывага ол шагда школа деп сөс безин
турбаан. Ооң уламындан чеди харже кирип
чорда, В Бяковту уруу Көк-Кадайн огулу
А Тамба-Сюрюнну Чадаананын Алды-Ху-
рээзинге өөрөдири-биле эккел, Инек-Саар
огулу Лопсан-Кумзат деп ламага шавы кы-
лып каан. Хүрээге өөрөдилгезин тергинин
эки доосканда, ону эмчи-лама сургуулунче,
Төвүтче чорудар деп хүрээ-хииттин улуг
ламалары шиитпирлээн турда, Тывага рево-
люция тиилээн, эрге-чагырга чаарттынып
эзелээнде, эмчи-ламанын хүрээ-хиит-биле
салым-чолу чарылган. Ынчаар, эгезинде
тыва бижикти өөрөнип алгаш, ликпунктуга
башкылап, а ооң соонда, журналистикаже
кирип – «Тыванын аныяктары», «Ленинчи
орук», «Шын» солуннарга ажылдап, шүлүк
чогаалычче база кирген. Чоннуң чогаал-
чызы, журналист, күш-ажылдын хоочуну
А Тамба-Сюрюн огулунуң чогаалдыкчы
оруунга, ооң бойдустан салым-чаянын
сайзырадырынга кол салдарлыг болганын
С.Кууларнын «Күчү-күжүм немеп чоруур»
деп шүлүүнден дараазында одуруглар
херечилээр.

Кеди шынын сураан болза,
Келир өйже чүткүп чораан
Агитатор, шүлүкчү-даа
Ажылчын, башкы, редактор,
«Большевик» деп амгы совхоз
Борта таван салып турда,
Партком баштааш, улус чонга
Бараан болган ишчи ачам.
Оон бээр ам чеже чылдар
Олчуп-солчуп эртпеди дээр.
Ооң чагыын сагызын дег
Чүрээмде чүм шыгжап чор мен.
Кымдан эргим ачам чагы,
Күчү-күжүм немеп чоруур!

Чогаал, шүлүк, парлалга чаңгыс дон-
нуг болган адашкылар «Шеми-Бажын»,
«Шеми-Хемни» арттырып кааш, болчашкан

Бо хүннерде чонга ат-сураглыг чогаалчы, билдингир
журналист Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович Куулар дириг чораан
болза, 70 харлаан турар. Боду бо өртемчейден ажыт кирген-
даа болза, ооң уран чечен, уян мерген шүлүк чогаалдары, улус
чоннуң амыдыралын йөрээп бижээн журналист демдеглел
ажылдары хөйүнүң сеткил-сагыжында артып калган. Ам бистиң
мурнувуста кол сорулга – чогаалчынын чырыкче үнөйин арткан

Амыдырал Боодалдары (Эссе)

Хөлөгениң эскет чокка дужери дег,
Хөмө келген өлүм хүнүн ожаавас бис.

(Автор).

дег кайызы-даа 59 харлыында мөчээни ол
(1971, 1997). Чогаалчынын авазы Сечикпаа
Ак-кысовна Куулар 1959 чылдан эгелеп,
ачылыг дыштанылгазынга чедир Шеми
сумузуң даргалап чораан. Ооң ачазы Ак-
кыс Швер-оолович Монгуш Даа кожуунуң
Буян-Бадырғы нояннын улуг чылгычызы
чораан. Адазы Швер-оолдун кады төрөөн
акызы Монгуш Оттукай 1882-85 чылдарда
Ондарларнын Ажык-Карака огулу Сеңгин
чаңгы баштаан феодал байларга удур тура
халышкан 60 маадырларнын идепкейлиг
киржикчизи. Швер-оол Монгуш Буян-Ба-
дыргы нояннын адазы Ашак-ноян мөчээнде
тускай чалалга-биле ооң орнукушудар черин
шинчилеп көрүп бергеш, «ноян шаразын»
(чевээ) Шеми, Чадаана аразында Алды-
Хайырактын Хадың-Ооргазы деп черге тур-
гузуп чазаан, ус-швер дарган кижини чораан.
Ол-ла бүгү төөгүнүн арыннарын бирден
бирээ чокка бадыткап, долдуруп берип чо-
руур «дириг херечи» ававыс Сечикпаа Ак-
кысовна аравыста, ам 90 харже кириккен.
Ооң амыдыралы Тыванын төөгүлүгү-чада-
лары-биле холбашкан. Бети дээрге, оон 3
харлаан доюнга назын узадып, бажын
кырган кижини Буян-Бадырғы ноян болган.
Ынчан улуг улус «Ноянга дашканы сөңге,
уруум» деп сымыранып, ыдалап, чаптап
турда:

Кула бениң сүдү самгыл
Хувазынга долган самгыл.
Саар бениң сүдү самгыл
Савазынга долган самгыл

— деп, ачазынын өөрөткени-биле
ырлавышаан, элен-теңдин барып, корга-
корга кадактыг хуваны ноянга сунарга,
демгизи чазы кончуг хүлүмзүрүп,
каттырып хүлээп алганы сагыжында артып
калган.

Чашкы арыннар

Дириг төөгү, дириг анекдоттар дижи,
кады төрөөннер аравыста баштак-
танып, сактып чугаалажып кээр болушкун-
нарнын кол маадыры — Сарыг-оол Куулар-
ла болгай. Ынчан авам Шемиге суму дар-
галап турган. Найысылалдан С.К Тока баш-
таан даргалар келгеш, өөвүске доктааган.
Аалчылар бажыңче кирип, шайлап олурар
аразында, дарганың чолаачызы арны-бажы
өрт кызыл, дер-бузу шаалаар чүве Сарыг
акымны чедип алган кире халып келген. Чү-
вениң ужуру – чолаачы машиназын хөдел-
дирип кааш турда, чай аразында оозу турган
черинден шимчеп ал-ла ыңай болган, көөр-
ге, иштинде кижини-даа чок. Угаан-кут чок,
ужа-тура халып чорааш, чедип алырга, руль
артында суму даргазынын беш харлыг огулу
амыраанындан ийи ногаан караа дээр-
бектели берген олурган. Чаш кижини кан-
чаптар боор, Тока дарга «байысаарга»,
демгизи чүвүрүнүн кармаанындан 5 көпөөк
уштуп эккелгеш, «сен мээң акшамны ап
алгаш, машинаны берип көрөм, акый» деп
дүште чок дедир көгүткен. Ол хөвээр-ле
Тока дарга авамга таварышкан санында-ла,
акым дугайында ыяап-ла айтырар болу
берген. Акым черле хөктүг кижини, кандыг-
даа байдалга таварышкаш, тоо чок үнө
бээр, шынап-ла, «отка-даа өрттөмөс, суг-
га-даа дүшпес» дээни-биле дөмей. Ын-
чангаш-даа чүве ийикпе, чогаалчы эш-өөрү
аңаа «Өлбес-Сарыг» деп шолат берген.
Бир-бир бодаарга, шында-ла ындыг – ам
боду чок-даа болза, сагыш-сеткилде ооң
овуру дириг, чогаал, журналистикада арт-
тырып каан ажылдары өлбөөн. Москванын
М.Горький аттыг чечен чогаал институтунга
өөрөнип турдумда, акымнын чагаалары тө-
рөөн черин тыныжы, а ооң бижир аяны
оюң-баштак долганы-биле онза солун. Бир-
ле ындыг чагаазынга «Чаа, эргим дунмам
суртаалчы, кода черде сургуул кижиден
хөйүнү негеп канчаар деп мен, дол-дораан
костюм, чүвүрдөн чорудуват аа... (чураш-
аан)» дээнин чаптааш, бажымга кире хонуп
келген одуругларны бижий шаап алган мен
(баштак-биле):

«Өлбес-Сарыг»
Өлчөй сарыг —

Чогаалчы болгаш це

чогаалдарынын чыындызын ооң чырык тураскаалы кылдыр
парладыры болур. Ынчангаш Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович
Кууларнын эш-өөрү, номчукчулары, телерадио көрүкчүлери
болгаш дыңнакчылары ооң дугайында чырык сактышкын-
нарын аңаа каттыштырып, ук үндүрүлгеге кириштирер боор
деп идегеп турар бис. Ол бүгүнү «Шын» солуннуң редакциязынче
чорударын диледивис.

Өргүн чоннуң шаңнаан ады
Өлбес-Сарыг?!
Тыва кижини карактары
Тывызыксыг «ногаан болган!»
Тыва кижини сеткил хөңүң
Тывызыксыг... Шүлүк долган!
Өлбес-Сарыг
Оңмас-Сарыг
Сүт дег далай сеткилице,
Сүмбер-Уула бодалыңга,
Хеймер дуңмаң күдүк басып,
Хербектенип сүзүк алды.

Бистер колдуунда-ла Кызылда чурттап
чоруур болгаш, эпти-ле ававыстың бажы-
нынга (ону хеймер күдээзи «Буянын уявыс»
дээр) чыгылы бээр бис. Ынчан акым «хөглүг
ужуралдарын барон Мюнхаузен дег хө-
реп-ле эгелээр кижини. Кара-далай эринге
чаававыс Зоя Санчьева-биле дыштанып
чорааш, база-ла бир хөктөөн. Бир-ле кежээ
чаавамдан дургуннапкаш, ресторанта
олурупкаш, эвилек-ээлдек тус чер чурттуг
чон-биле хөөрөшкеш, арай эртириккенин
эскере тыртып каан. Кончуг мөге-шыырак
грузиннер долганып кээп, «Чүү мындыг
кончуг кижини апардын, чүге дендеп тур сен?»
деп, чөңгээлп үнген. «Бо-даа болбаан чүве-
дир, маңаа кижини канчап сөөк салыр боор,
кадайым хөөкүй-ле ат болур-дур» дээр,
чүнү-даа бодай тырта каапкаш, хенертен
арны-бажын ширини кончуг кыла каапкаш:
«Мен дээрге грузин-тыва чоннуң найыралы
дээр кел чыткан мен. Ажыы-биле чугаа-
лаарга, я за великого Сталина!» деп кыш-
кыра каапкаш, ийи холун адыштай туткаш,
чайбышаан, залды эргий басыпкан. Ынчаар
орта демгилери «ат кылыр» хамаанчок, ону
эң хүндүлүг аалчы кылгаш, хүндүлөп шаг
бооп, олчаан ижин-кара чок эжишкилер
болуп артканнар.

Акым-биле чаавамнын элчигенде ушка-
жып алган каттыржып орап чуррун көргөш,
чырык чер кырында ам кайызы-даа чок-даа
болза, кады чурттаан амыдыралында аас-
кежиктиг чораан үелери хөй, ам бот-бодун-
га ынак кижилер дуу оранда база олышкаш
четтинчип алган каттыржып чорудурун кым
билер... буддизмнин философиязын бо-
даарга...

Сенден ындыг эрес-кежээ,
Сеткилиңден мээр эрлик,
Эргим баарлыг, азыралдыг,
Эргим кижини кайын турар.
Сени чоктааш, түрөй бердим.
Чежеге дээр хинчек көөр мен.
«Өлбес» диртип чорумза-даа,
Өлүм кээрин манай чор мен.
Хөөрүңнүң кыды хос-тур...
(Чааскаанның сеткили).

Ажыл-иштиң арыннары

Бүдүрүлгө характеристиказындан:
С.Куулар республика солунна-
рынга, теле-дамчыдылгаларга өөрөдиглиг,
үлегерлиг ажылдарын чорудуп, Тыванын
ажыл-амыдыралына чугула айтырылганы
көдүрүп келген. «Кежээниң мурнунда
хүндү», «Ажыл-ишчи кижилер», «Дайынчы
алдар», «Мурнакчыларнын ажыл-ижи» деп
журналистернин очерктер чыындыларынын
авторларынын бирээзи. Олышкаш репуб-
ликанын мурнакчыларынын, революсчу,
дайынчы, күш-ажылчы хоочуннарынын
дугайында очерктери, шүлүк чогаалдары
«Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга,
республика солуннарынын доктаамал
парлаттынып келген. Нинитизи-биле парлалга
сугумунга 28 ажыг, оон иштинде 10 ажыг
чылда «Шын» солунга ажылдап келген.

Кандыг чурттап чор сен -
деп айтырчыңар.
Харызыңга «чүгээр-ле»
деп илтээр мен.
Узун орууң мурнунда бо көстүп
чыдыр —
Журналистин салымнын
чымыжы-дыр.

Бо одуруглар — ооң аныяк назынында-
ла шилип алган оруунга, мергежилдинге

бердингенин, чонунга ачы-буянын чолук-
шуп чораанынын херечилери. С.Куулар хөй
ырларнын автору болгаш бот-тывынгыр,
профессионал композиторлар-биле кады
ажылдап, оларнын уян, чараш аялгалары-
биле шүлүк одуругларын чалгынналдырып,
ужудуп чораан-на болгай. Ооң өскелерин-
ден эрте бижээни «Болчагда кыс» деп ыры-
зында ынакшыл, бойдус, сагыш-сеткилди
өлчөй удазын дег өрүп бижээни каш-ла
одуругдан көстүп келир:

Шалыпчы оол дүргөдөп көр.
Чалаан болчааң өйү кел чор.
Чагаамны сенден хунаап,
Салгын, сырын ошкай берди.
Каттыраңнаан өөр сылдыс
Караңгыны чырыдып тур.
Алдын ышкаш шолбан оттар
Амыраамче үдөп туру...

(«Болчагда кыс»).

Акым ачам ышкаш, хөгжүм херекселде-
ринин кайызынга-даа ойнаар кижини. Ылаңгыя
баянга Чажындан-на ырлаар, танчылаар,
бодуну-биле артист-даа. Ооң бадыткалы —
1995 чылда Танды-Тыванын бүгү арат-чону-
нун мурнунга ачы-хавыгазы дээр, уран
хөгжүлдени мергежилдиг непереткени
дээр, көдээде уран чүүлү, улусчу чогаал-
ды камгалап, кадагалап чорудуру дээр
«С.Пюрбо аттыг шаңналдын лауреады» атка
төлептиг болганы.

Ооң-биле кады база бир солун арын
ажыттынып келди. Акым ынчан Хорум-Даг
школазынга өөрөнип турган. Ава-ачазы
аңаа ол үеде аныяктар аразында неперет-
кей «бостон» костюм, чүвүр садып берген.
Акым оозун кедипкеш, Хөндөргөй кайы сен
дээр чорупкан. Аныяктар кежээзинге ол
дег чараш танчылаар, ырлаар, оюн-баштак
кижини-даа чок болган. Эртенинде чанар
бетинде клубта ажылдап турар эки дүвү
далаш чеде хонуп келгеш: «Эжим, менде
тулган дээр баян бар, чап чаа, садып алыр
сен бе?». Акшазы чок кижини акым хөөкүй
үр-даа боданмайн кончуг чараш костюм,
чүвүрүн суна каапкаш, өөрүшкүзү кызы-
гаар чок, ада-иезинге мактаныр дээр, Ше-
миге чадаг басыпкан. Арт кырынга дыш-
танып олурупкаш, баянын ойнап, ырлап
каап орда, читкен аяттар дилеп чораан,
Хөндөргөй чурттуг Тевр-оол деп кижини ма-
гадап, дыңнап эрткен чүве-дир. Үш хонганда
Шемиге шагдаалар келгеш, «читкен баян-
ны» (эжи оорлап алган эдин Сарыгга саара
каапкан чүве-дир) хавырып алпарган. Үш
хонуктуң уттундурбас өөрүшкүзү — күзен-
чиг баяны, чараш костюму-даа чок арткан.
Эжинге хомудаар, хорадаар туржук, «Кан-
чаар ирги хөөкүй?» деп кээргээр болган.
Акымнын аажы-чаанынын база бир онзагай
талазы ол — ак сеткилдиг, эш-өөрүрөк, эш-
өөрү дээнде, чүү-даа харам чок, буянын
чоруур

Эжим ажып чедип келир
Эжим-өөрүм кайда-даа хөй,
Амыраар мен, байырлаар мен,
Анчыгыңар сеткилим чок.
Эки, багын деңге көржүр
Аргыжып кээр чонум чокта,
Энчиргей бажың ээлеп,
Амыдыраар күзелім чок.
(«Чонум», 1992 чыл).

Ооң үнген ном чогаалдарында аңгыда,
белеткеп эгелей берген ажылын, ама саазын
кырында артан демир-үжүктү уламчылаар
орукту, салымны ачам, акым айытканын
медереп, бодап артым. Ынчан акымнын 1992
чылда үнген «Бодалдарын боодалдары»
деп номунун адын «Амыдырал боодал-
дары» деп иштинде бодап, катап ажып
орарымга, арын бүрүзү-биле өөрүшкү-
мунгарал, өлүм-чуртталга кожа четтинчип
алган чоруп турганзыг, ооң бүгү амыдыра-
лы, байлак сагыш-сеткили, «Оңмас-Сарыг»,
«Өлбес-Сарыг» чаптанчыг шолу овуру-биле
бирде, карак чажы, бирде, каткы сеткилим-
ге дойлу, а бо хүнде частын эрзэн дамды-
лары дег, боолбастап куду агып бадып,
дамырактын («Дамырак» ном) күчүлүг Улуг-
Хемге («Улуг-Хем» сеткүүл) катчып, үн
алчып улажы бергени дег сагындырар...

Раиса ТАМБА-СЮРЮН,
журналист, шүлүкчү.

Ыраажылар, композиторлар долдур олурупкан ийи ГАЗель Чадаана хем кайда сен дээш, халдып үнүптери билек баян үнү чаңгылангы, ыр-шоор-даа куттула берди. Уран чүүлдүң бо кижилери чыылган черге ыры-хөгжүм дыңналбас деп чүве каяа турар. Культураның хоочуну, композитор Владимир Монгушович Серен эрги баянга (ол-бо талазындан часкагылай каап) тааланчыг ойнап олурда, кыдында олурган бистер дөгеревис үрде ырлашпаан ынак ырларывысты амырап ырлажып ор бис.

Орук эрткенин безин эскербээн бис. Бо-ла болгай, хөй-хөй ыраа кирген Чадаана! Төнчү чок ырызын уламчылап, шулурт-кайндыр агып бадып чыдар. Ам бөгүн база катап ооң дугайында чаа ырлар чаңгылангыр.

Бажың-Алаак суму чагыргазына кээп доктаагаш, ооң ажилдакчыларының кылган амданныг, чаагай аш-чемин чооглап, изиг сүттүг шайын аартап алгаш, артистер болгаш композиторлар кеттинип, белеткенип турар чай кадында бистер, журналистер—Радио Тая (Татьяна Даниловна Байынды), Теле Тая (Татьяна Чымбаевна Ооржак), «Шын» Света (бистин корр С.Дачын-Хөө) сумунуң албан организацияларының ажил-ижин сонуургап басыптывыс.

ДЕМНИГ АЖЫЛ

Бажың-Алаак ортумак школазы. Чырык, делгем, арыг-силиг коридорда школаның ажил-амыдыралына тураскааткан стенилерни сонуургай бердим. Ында школага ажилдап чораан, ам ажилдап турар башкыларның аттарын болгаш школаның чоргааралы болуп турар доозукчуларының аттарын бижээш. Бо школага Тывада ат-сураа билдингир кижилер — журналистер Валерий Севилбаевич Шаравин, Шаңгыр-оол Андреевич Доржу, Күрүне Думазының депутады Чылгычы Ондар, алдарлыг артистер Михаил Айыжы, Кайгал-оол Ховалыг, Надежда Шойгу, Галина Сюрюн олар өөренип чораан болду.

Школада өөредилге эргелекчизи Октябрина Монгушовна Монгуштан сонуургаан айтырыгыларывысты салдывыс, ооң харызын допчулаарга мындыг: Бажың-Алаак ортумак школазында 310 өөреникчи бөгүн өөренип турар. Өөредилгениң шынары 35 хуу. 112 уруглар болгаш оолдар чүгле «4», «5» демдектерге өөренип турар. 1995 чылдан бээр школа агротехниктиг угланышкын-биле ажилдап турар. 9 класстан эгелеп келир үеде мергежил шилип алырының белеткенин эгелеп турар. Орук дүрүмү, автодело, мал ажил-агыйының үндезинери дээн ыш-каш кичээлдерни уруглар, оолдар уруг сонуургал-биле өөренип эгелээш.

Доозукчу класстарны гуманитарлыг болгаш химия-биология угланышкынның өөредилгелиг кылдыр чарган. Ниити эртем-нерден аңгыда даштыкы дылды өөренип турар (англи). Кожуун, республика чергелиг олимпиадаларга бо школаның өөреникчилери доктаамал киржип турар. Физика, биология, химия, орус дылда шаңналдыг черлерни ап келген. Англи дыл мөөрейинге Сайдаш Ооржак 3-кү черни алганыга башкылары чоргаарлангыр.

Школада компьютер клазы тургустунган. Ону башкы Хөлчүкпен Кара-оолович Даржаа удуртуп турар. Школада 4 социал педагог ажилдап турар. 17 бүдүн өскүстер биле чедимче чок өг-бүлелернин ажи-төлү-биле башкылар тодаргай ажилдарны чорудуп турар.

Директорнуң класстан дашкаар ажилдар талазы-биле оралакчызы Маргарита Көгей-ооловна Алдын-оол школада пионер организациязының болгаш үстүкү класстарның ажил-амыдыралын сонуургатты. Школада 18 бүгүмнер болгаш спортчу секциялар ажилдап турар. Ылангыя психолог башкының удуртулгазы-биле

«САЙЗАНАКТАП» ОЙНАП ӨЗҮП...

Бо 1939 чылда-ла туттунган эрги бажыңга баштай школа турган, оон интернат, а 1992 чылда 25 олуттуг уруглар сады апарган. Бөгүн уругларга олуттар саны ийи катап өскөн. Эгезинде школа башкыларының ажи-төлүнүң сады турган болза, ам ында чүгле башкыларның эвес, өске-даа ажил-ишчилерниң уругдары ында өзүп турар.

1995 чылдан бээр «Сайзанаакты» Анжела Көк-ооловна Хорлуг «тип» турар. Чылыг, чырык, каас-чараш «Сайзанаакка» кирип келиривиске, баян үделгези-биле ырлашкан чаштарның үнү чаңгылангып келди. Уруглар уран чүүл

келген дуржулгалыг удуртукчу. Сөөлгү үш чылда сумунуң социал-экономиктиг болгаш культурлуг амыдыралына хамаарыштыр байдалды ол мынчаар тайыл-бырлады. Амыдырал, ажил-иш хайымныг. Сөөлгү чылдарда чонунуң дузалал ажил-агыйын хөгжүдер ажилче кичээнгейни бедиткен. 40 ажыг хамаатылар күрүнеден чээлилер алгаш чер, мал ажилын хөгжүдеринче ажыглап турар. Суурнуң чурттакчыларының дөрт кижиниң бирээзи-ле машина-техникалыг. Аныяк специалистерге чурттаар оран-сава тудар айтырыг чогумчуп турар. Сумуда сайгарлыкчыларның саны чылдан чылче немежип келген. Олар боттарының өг-бүлезиниң-даа, сумунуң-даа

налын алган.

Владимир Серен деп ийи композитор бар болгай, ыңчангаш композиторлар аразында Вл. Серен Өвүр, Вл. Серен Сүт-Хөл деп оларның төрзэн чуртун адап ылгаар улус-тур.

Владимир Серенниң (Сүт-Хөл) «Эжим сени чоктап чор мен» деп (сөзү Вера Серенниң) композитор эжи Мерген-Херел Можавич Монгушка тураскааткан ырызын дыка-ла чарашсындым. Ында мындыг одуруглар бар: Чаптып баткан Чадааның айлаң-кужу, чараш үнүг эжим сени чоктап чор мен». Владимир Монгушовичиге болгаш Кара-Кат Ооржакка, Дагба Санчытка, Вероника Чоодуга мактал-шаңналдарны тывысты.

Мөөрей, мөөрей...

ТӨНМЕС ЫРЫҢ УЛАШТЫР-ЛА!

ажыктыг болгаш солун хемчеглерни организаптап турар («Хоойлу болгаш мен»). Көскү чедиш-киннерлиг спортчу секцияларга хостуг хүреш секциязы хамааржыр. Ону Хүлер Алдын-оолович Ондар удуртуп турар.

Амаа Бөдүрекеевна Монгуштуң адын эдилзэн пионер организациязы 2004 чылда тургустунгаш, солун ажилдарны эгелзэн. Отрядтардан Аржаана Эрес-ооловна Ховалыгың 7 «а» клазының ажилы макталды. «Улуг классчы» каттыжышкын бот-башкарылга угланышкыны-биле эки ажилдап турар.

Уран талантылыгыларның чуртту Бажың-Алаакта школачылар угун салбаан. Каш чыл улаштыр кожуунуң уран чүүл фестивалдарына олар тиелекчи болуп келген. А бо чылын кожуунга тиелекчи болгаш, республика чергелиг школачыларның уран чүүл мөөрейинге Чөөн-Хемчик кожуунуң адын камгалап киржир аас-кежиктиг болган. Түннелинде бажың-алаакчылар үшкү черни ак-довуракчылар-биле үлешкен.

Уругларның чогаадыкчы салым-чаяанын сайырадыры-биле «Журналистика» бөлгүмүн башкы Шолбана Чаш-ооловна Сарыглар удуртуп турар. Уругларның ажилы кирген ийи брошюраны парлап үндүргөн. 2006 чылда бөлгүмнүң киржикчизи Сайдаш Ооржак «Сылдысчыгаш» солунуң «Өзүмнер» мөөрейинге киришкеш, 2-ги черни ээлзэн.

Школада 7 методкаттыжышкын бар. Оларның аразындан эге класстар башкыларының каттыжышкыны демниг болгаш үеде дүүшкөк, солун ажилдарны чорудуп турар. Оон удуртукчузу Алина Викторовна Ондар Ираида Акан-ооловна Ондар удурткан биология-химия методкаттыжышкынының ажилы база эки.

Национал төлөвилел «Өөредилгениң» негелдезин езугаар бо школаның ийи башкызы — күш-культура башкызы Ольга Ивановна Ховалыг («Эң-не бьжыг турсорук»), Владимир Оскал-оолович Монгуш («Аныяк специалист») деп номинацияларга тиелекчи болганнар.

Бо бүгүден чүнү түннеп чугаалап болурул дээрге, Бажың-Алаак ортумак школазының башкылар коллективи келир үеде бүгү талазы-биле сайзырангай салгалды кижизидер дээш демниг ажилдап турар-дыр.

фестивалына белеткенип турары ол. Бир өрзэлге кирип келиривиске, он ажыг авалар дааранган орлар. Оларның бирээзи-биле чугаалажырымга концертке уругларның кедер хевин даараарына дузалажып турар болдулар. Уруглар садының ажилдакчыларын олар мактап чугаалады.

Шынап-ла, уруглар садының башкылары, ажилчынары кызымаккай кижилер дээрзин эскердивис. Олар чазын боорга ногаа, үнүштериниң өзүмнерин олуртуп, чайын суггарып, ажаап карактап, күзүн чаагай дүжүдүн ажаап ап турар. Чайын каттап, мөгүлээш, чаагай чөмнерни белеткел ап турар. Черниң беримчезин ажыглап, оон акша-төгерики безин үндүрүп ап турар. Септелгени боттары кылып, топкак ыяшты боттары белеткел, дузалал ажил-агыйында мал-маганы өстүрүп, ону ажаап-кадарып турар малчыны Монгуш Шожалович Хорлуг-оолга дузалажып — амыр-дыш чок ажилдап чаңчыккан башкылар-дыр. Ынчанмас аргажок, чүге дизе акшаландырышкын чүгле уругларның аш-чем хандырылганынче кирип турар болгай. Ынчангаш боттарының чогаадыкчы чоруу-биле ажилдап алган акша-төгери-биле чем белеткээр плитаны, хөгжүм херекселдери дээн ыш-каш чугула херек чүүлдерни садынга садып ап турар.

Чаа педтехнологияларны ажыглап, чогаадыкчы ажилдап турар башкылар Лада Дадар-ооловна, Нина Аржай-ооловна Ооржактарның, ыры башкызының, эмчизиниң, ажилчынарының, поварларының ажилын уруглар садының эргелекчизи мактап орап чорду.

Нитизи-биле алырга, бо коллективниң башкылары кижизиткен ажи-төлү школага баргаш эки өөредилгелиг болуп турарына чоргаарланып орап улус болду. Кызыл школаларында өөренип турар кижизиттиргеннери безин маңаа, «Сайзанаакка», алган бьжыг эге билин-биле өөредилгезин эки уламчылап, ол-бо мөөрейлерге тиелеп турарын дыңнааш, башкылар өөрүп орап.

«Сайзанаактап» сайзанаактап өзүп келген уруглар соонда барып, төлептиг кижилер болур дээрзинге башкыларның бүзүрели улуг.

АЖЫЛ-ИШ ХАЙЫМНЫГ

Александра Хаяаевна Дон-гак суму чагыргазына каш чыл дургузунда ажилдап

улуг үлүг-хуузу кирип турар. Раиса Оттукпановна Монгуштуң пекарнязының быжырган хлеви чаагай боорга, Чадаанадан келген улус безин садып ап турар. Аргыжылга айтырыгына бергелер турган, ол база шитпирлеттинген. Орук айтырыгы нарын болуп артышаан, ыңчангаш Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынче деп-шиткен депутадывыс С.М. Ооржак ону шитпирлежирин аазаан. Сумуда албан организациялар шупту ажилдап турар. Олар шупту тараа, картофель, ногаа аймаан тарып, дүжүдүн ап турар. Чайгы үеде школачы уруглар, берге байдалдыг өг-бүлелерниң ажи-төлү чайлаг лагеринге ажилдааш, 200-450 чедир акшаны ажилдап ап турар. Бо чылын сумуга 24 уруг төрүтүнгөн. Уруг азырап орап дээш күрүне дузаламчызы акшаны иелер ап эгелей берген. Күрүнең улуг деткимчезиниң ачызында ажил-амыдырал эки талазынче көдүрлүп эгелзэн.

Бо хүннерде бажың-алаакчылар часкы тарылгага белеткенип эгелзэн, суггат ажилдары эгелей берген.

ЫРЛААР МААДЫР-ООЛ АТТЫГ КЛУБКА

«Барыксанчыг Бажың-Алаак» ыры мөөрейинге киржири-биле Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды, Кызыл кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан композиторлар чыгып келген. Ырлар Маадыр-оол аттыг көдээ Культура бажыңына ол кежээ көрүкчүлөр улуг сонуургал-биле чыгып келген. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы З.Б. Ондар кежээниң ажиттынганын чарлады. Бажың-Алаак тус чер чагыргазының баштыны С.Э.К. Ондар, ТР-ниң Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызының сайыдының оралакчызы Г.А. Сюрюн, Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазы К.К.О. Ооржак олар сөс ап чүве чугаалаан соонда, мөөрей эгелзэн.

Кадыкшыл байдалының аайы-биле кээп шыдаваза-даа, сөзү болгаш аялгазын боду чогааткан «Бажың-Алаак», «Барыксанчыг Бажың-Алаак» деп ийи ырызын композитор Анатолий Монгуш чоруткан. Ону ыраажылар Татьяна Доржу, Зинаида Ондар көрүкчүлөргө бараалгатты. А.М.-Д. Монгуш мөөрейиниң үшкү шаң-

Владимир Серенниң (Өвүр) Раиса Бири-Санааның сөзүнге бижээни «Баян-Дугай вальзын» кайгамчык чарашсындым. Жюри аңаа 1-ги чергениң шаңналын тывысканы черле чөп. Ол ырыны сурагыл ыраажы Михаил Айыжы, Светлана Монгуш олар күүсетти.

Композиторларның аразында чаңгыс чылдыг «беш тарбаган» турган чүве-дир: Мерген-Херел Монгуш, Григорий Базыр, Борис Сайын, Сергей Бадыраа, Амыр Хоюгбан. Ам оларның ийизи ар-кан. Бо мөөрейге Амыр Хоюгбан композитор эштеринге бараалгадып, М.-Х.М. Монгуштуң ырыларының аялгаларына таарыштыр бодунуң сөстөрүн чогааткан попури-ни күүсетти.

Ынак композиторларывыстың бирээзи Кертик-оол Максимович Данзын бо удаада сурагыл журналист, чогаалчы, мээң баштайгы редакторум Валерий Севилбаевич Шаравинниң «Буян чолдуг Бажың-Алаак» деп шүлүүнге бижээни чаа ырызын ТР-ниң алдарлыг артизи Титов Санчат-биле күүседирге, зал диңмиттелип турду.

Дээди шаңналды хөй-хөй ыраажылар, хөгжүмчүлөрниң башкызы, композитор Василий Иргитке тывыскан болгаш мөөрейни композиторнуң «Дамырак» деп ырызын шупту ырлажып, бажың-алаакчылар-биле байырлаштылар.

Ат-сураа билдингир композиторлардан аңгыда аныяк хөгжүм чогаалчылары тыптып турары өөрүнчүг. Таңдының Межегейден Солаңгы Ховалыг-Очурнуң, Бажың-Алаактан Сайдаш Ооржактың ырыларын моон сонгаар-даа дыңнай бээр бис.

Чаңгыс кежээ төрзэн суурунуң дугайында ыңча хөй ырларны дыңнаар аас-кежиктиг болганы дээш, бажың-алаакчылар композиторларга, ыраажыларга өөрүп четтиргенин илередип, моон сонгаар-даа аалдап кээринче чалап, ажил-ишчи амыдыралче хөй-аът кириген аалчыларын чылы-биле үдзэн.

Шыырак шаңналдарны алган «Барыксанчыг Бажың-Алаактың» киржикчилери «Беш чыл болгаш база катап ужурашкыкка, Бажың-Алаак» дийип байырлашты.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Кызыл — Бажың-Алаак — Кызыл.
Апрель, 2007 чыл.

КУРҮНЕНИН ТЕХНИКТИГ ХЫНАЛДАЗЫНГА – ТЕХНИКТИГ ЧЕПСЕК-ХЕРЕКСЕЛДЕРНИ АЖЫГЛААР

Амгы бо хүннерде бистиң республикада 38146 сан автотранспорт аймаа бүрүктеттинген. Нитизи-биле чуртта хууда болгаш күрүне автотранспортунун паригының өзүлдези — ол чорудуг чүгле бурунгаар улуг чоруур дээрден башка, дедир хөгжүвөс байдалдыг. Чурттакчы кончук амыдыралының чаа шынарын хандырбышаан база чурттуң экономиктиг хөгжүлдезинге салдар чедирбишаан, ол чорук орук-транспорт озал-ондаа-биле холбашкан чидириглери-биле эки эвес талалыг. Озал-ондактарның өзүп турарына салдарлыг факторларның аразына орук шимчээшкининиң айыыл чогуу хандыраарының талазы-биле техниктиг хандырылганың четпестерин хамаарыштырар апаар. Бир-ле дугаарында ол дээрге автотранспортунун техниктиг байдалы-дыр. Аңаа чүгле бистиң республикада эвес, а нитизи-биле Россияда транспорт чепсектериниң паригының эргижирээни-биле, ооң техниктиг байдалының баксырааны-биле холбашкан. Чижээ, хоорайлар аразына аргыштырылганы боттандырып турар транспорт аймаа – автобустар хамык көрдүнгөн хуусаалары эрткен. Оларның техниктиг ажаалдазы база септелгези чогуу хуусааларында доктаамал кылдынмас, а кайда кылдынып турарыл дээш алырга, билиг-мергежи чепсек специалистер кылып турар боор.

2006 чылдың дургузунда республикага пассажир аргыштырылганың транспортунга оларның техниктиг байдалының негелдерлерге дүүшпези-биле 20 озал-ондак (2005 чылда ийи катап эвээш) болган, оларга 9 кижжи амытынындан чарылган (2005 чылда—

9), 35 кижжи балыгланган (2005 чылда—21 кижжи).

Мындыг байдалды дүвүренчиг деп санаваас аргажок, ынчангаш ОШАЧКИ-ниң талазындан транспортунун байдалына күрүне контролюнун ужур-дузазы дыка улгаткан турар ужурлуг. Контрольдуң кол хевириниң бирээзинге күрүне-ниң техниктиг көрүлдези хамааржыр. Күрүне автоинспекциязының техниктиг хайгаарал талазы-биле ажил-чорудулгазының хөгжүлдезинге улуг салдарны Россия Федерациязының Чазаның 1998 чылда хүлээп алганы №880 доктаалы хамааржыр. Ол езугаар транспорт аймааның күрүне-ниң техниктиг көрүлдезин эрттирип тура техниктиг диагностиканың чепсек-херекселдерин албан кириштерин көрүп турар. Ооң-биле холбаштыр бистиң республиканың транспорт аймааның техниктиг көрүлдезин, оларның Кызыл хоорайда азы кожуунарда бүрүктеттингенден хамаарылга чокка, техниктиг диагностика станциязынга эрттирер. Чийк автомашиналар техниктиг көрүлдени чылда чаңгыс катап эртер, а пассажир аргыштырылганы-биле холбашкан автотранспорт техниктиг көрүлдени чылда ийи катап эртер.

Россия Федерациязының ИХЯ-зының доктааткан нормативтерин езугаар Тыва Республикага чийк автотранспортка техниктиг диагностиканың 2 станциязы, чүк транспортунга болгаш автобустарга 1-1 станциялар турары көрдүнгөн. Амгы үеде республикада ийи шууштурулга шугумнарлыг (чийк машиналарга – 1, автобустарга болгаш чүк машиналарынга – 1) чаңгыс станция бар. Ол пассажир АТБ-зиниң девис-

кээринде №21 бокста (адреси: Кызыл хоорай, Найрал кудумчузу, 55. Амгы үеде хууда сайгарлыкчы кижидин күрүне-ниң техниктиг көрүлдезиниң үезинде автотранспортунун техниктиг хыналдазына киржиринге бир чагыг кирген.

Россия Федерациязының Президентизиниң 2006 чылдың сентябрь 22-де «Орук шимчээшкининиң айыыл чок байдалын хандыраар талазы-биле бирги ээлчеглиг хемчеглер дугайында» № 1042 Чарлының база Россия Федерациязының Чазаның 2006 чылдың декабрь 1-де «Тускай чырыктыг болгаш үнүгү сигналдарның дугайында» № 737 Доктаалының негелдерин күүседире-биле күрүне-ниң тускай бүрүктел демдектерлиг (туктарлыг күрүне дугаарлык) транспорт аймааның эде бүрүктелдин, доктааткан майык езугаар күрүне-ниң бүрүктел демдектерин тывыспышаан, чоруткан. Күрүне-ниң тускай демдектерин Москва хоорайның ИХЭ-зиниң ОШАЧКИ эргелелиниң автотранспорт аймааның учет килдизинге кадагалаары-биле дужааган. Үс-түнде айыттыг нормативтиг актыларга дүүштүр тускай сигналдарны бээр тургузулганы кадаар транспорт аймааның саны элээн кызырылган.

Тайылбыр. «Тускай сигналдарны бээр тургузулганы» деп билиштинге көк өңүгү чырыктылаңнааш бээр база тускай үнүгү сигналдарны бээр тургузулганы хамааржыр.

Эрес-оол ХААЖЫК, ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң начальниги, милицияның полковниги.

Идегелдиң ылап оран

Эргим редакция! Дыка хөй чылдарда күүсекчи органнарга ажилдап чоран Киров Салчакович Дилак бистиң хоочуннар болгаш инвалидтер интернадын баштап турган, оон ол өске ажилче шилчий бээрге, ооң ачы-буяныг ажилының түннелин чүгле ынчан эки билген бис, ынчангаш ону Улуг Хуралдың депутатына чүс хуу бадыладыыс, олда болза бистиң четтиргенивистиң илередишкени болган боор. Ынчангаш бо одуругларны аңаа бараалгаттыыс.

Инвалидтер, хоочуннар бажыңы-даа Идегелдиң ылаптыг-ла оран-на-дыр. Кырып, аарып, дуза эрэн кырганнарны Кылайтыр-ла азыраар чер мында бо-дур. Ажы-төлүм аңгы чурттап тарагылаан, Алыс бодум аарып артып суларадым. Эжим-өөрүм, чазак база сүмелээрге, Интернеттин чурттакчызы болу бердим.

Инвалидтер, хоочуннар мурнундан 1-ги бөлүктүн инвалиди Кара-кыс ХОВАЛЫГ.

«Давление кандыг-дыр» деп,

Даңгаар хынаар эмчилерим.

Дөрт-беш катап хүндүр-бадыр

Төтпээже-ле чемненир сен.

Идик-хевин, орун-дөжээң орнаар-солуур,

Идиш-саваң, сонгаң-хаалгаң чүлгүп-аштаар.

Чалгааравайн, муңгаравайн турунар дээш,

Салымныг-ла артистерни чалап эккээр.

Девискээрин делгемчидип сайзыраткан

Директорум Дилак даргаа мөгөйзимзе.

Шивээвистиң таваан салган, айтыг кылган

Ширшин даргаа четтирдим деп сөглезимзе.

Чоокку хүннерде директор кылдыр Наксыл-оол

Чадамбаевич Ооржакты биске ажилдаары-биле

чорутту, ол бүгү назынын советтер ажилына

тураскааткан кижжи, ооң сеткил-сагыжы, энерели,

бүзүрели биске аажок тааржыр дээрзинге

бүзүрээр бис.

Аът чарыжы. Тыва хүреш

Аът спортунун чайгы ажыдышының тураскааткан аът чарыжының 5 аңгы хевиринге маргылдаа-мөөрей 2007 чылдың апрель 14-те 9 шакта Чадаана хоорайның Бора-Булак ховузуна болур. Аът чарыжы-биле чергелештир 18 харлыг аныяк мөгелер аразына тыва хүреш маргылдаа-зы эртер. Республиканың аът спортунун киржикчилерин, аарыкчыларын, деткикчилерни маргылдаага

идепкейлиг киржирин дыңнадып, чалап тур.

Кожууннарның аът спортунун федерациязының

даргаларына маргылдааның түннел хуралына

киржирин сагындырып тур.

Шаңналдар – автомобиль, мотоцикл,

компьютер, телевизорлар, соталыг телефоннар, хөй

түннүг шаңнал акшалар Силерни манап турар.

Сүт-Хөл кожуунда Оргкомитет.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдөз ажил-агы, үлөтпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9126. Чагыг 45.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Дуңмам Елена Өктөк-ооловнага

Манчуректиң Чиңге чайлаг,
Шекпээр сыны кыштагларга
Азарганчыг бичиизинден
Анай ыдып, эмзиргилээр
Хоскан хойлар хураганын
Холдан салбайн тоотпалап.
Кынчыктырбайн, ээлдириптер
Кызымаккай диртип чораан
Кымыл ол чээ, аравыста?
Каттырымзап, чаңнап чоруур
Каткы-хөгүлүг Лена-дыр!

Илдик чокка парлап орав.
Аравыста кымыл ол чээ?
Линотипист — Елена-дыр!

Тывызыксыг чараш кысты
Доруктуруп өөреткен.
Кырган-ава – бедик атты
Кызы база хайырлаан-дыр
Тывазына бараан болуп,
Төлөптүг деп адын салбаан
Хоочун «Шын» деп

солунуушта

Хөгүлүг-омак Елена-дыр.
Төрүттүңген хүнүң-биле
Дөгеревис байыр тудуп
Чедишкенини,

хей-агтты
Сеткиливистен
йөрээдивис.

Школаны доозупкаш,
Ховар эртем чедип алган
Тывавыста парлаганың
Даянгыжы, ынаныжы
Улуг үле бүдүржүр дээш,
Уйгучыдын, дыжын уткан
Ундаравас, муңгаравас
Идегелдиг, бузирелдиг

Убгазы Өлзей Өктөк-ооловна, уруглары,
күдээлери, оглу, керни, уйнуктары.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Өвүр кожууннун чагырга даргазының олудун чш кордакчы хунаашканының түңнелинде Александр Санчат-оолович Куулар тиилээш, чш удаа улай соңгудуп турары бо.

Дуңжүлгениң сандайындан

Дуңпейн барып, чш удаа саададың.

Өвүр черге, өргүн чонга

Өртээң улуг турган-дыр ийин.

Өндүр Дус-Даг йөрээли-дир.

Өвүр кожуун хөгжүп турзун!

Ам-даа кызып шырбайып көр,

Алдар-адың төөгүге артар болзун.

Өвүрнүң кожуун чагырганың даргазына болгаш

чонумга байыр чедирер аас-кежиктиг болдум. Аас-кежик

Силерни ойбазын!

Мадон Балдыжык оглу МОНГУШ,

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы.

Кызыл кожуун.

ТЫВАКУРФИЛАРМОНИЯ

Апрель 16-да

18 шакта

Концерт

«ПОНЕДЕЛЬНИК ААР-ЛА ХҮН»

Ийе, ындыг! Филармонияга концерт чогуу-на харын понедельникте – бир дугаар хүнде болур эвеспе. Баштактанмайн тур бис. Понедельникте амыдырал эгелээр, уламчылаар деп билинер. Чүүже? Келиңер, бүзүрөп көрүңер! Манап тур бис, хүндүлүг «көрүкчүлөр» – бирги хүнчүлөр!

Билет өртээ 50-70-не руб.

Читкенин барымдаалааш...

Азията Далайовна МААДЫР-ООЛГА Хандагайты ортумак школазының 2006 чылдың июль 16-да тывысканы Б №4090289 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

БИСКЕ ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Силерниң солунунар дамчыштыр ак сеткилдиг, эриг баарлыг, дузаарга чонувуска мындыг дилег кириер бодай бердивис. Бистиң 4 харлыг база 2 харлыг оолдарывыс Намгай-оол Ай-Хаан биле Намгай-оол Аганак, кээргенчиг төлдеривис, төрүмелинден-не ДЦП-лиг (тыртар аарыг) болганы-биле кылаштай-даа, олура-даа албастар. Ынчангаш Москвага барып эмнедири-биле кыйгыртыг езугаар ол хоорайга бо чылдың апрель 23-те четкен турар бис. Оларны ийи кижжи үдеп, хайгаараар апаар. Чарыгдал хөй болуру билдингир.

Моон ужурунда биске акша-төгериктен дузалаарыңарны улуу-биле диледивис. Биске мындыг салым-чол таварышты. Ачы-буяныг чонувус, биске дузалап-ла көрүңерем.

Банкыда санывыс:

Тувинский филиал ОАО АКБ «Росбанк»

Адрес: 667001 Республика Тыва, г.Кызыл, ул. Тувинских добровольцев, 10.

Счет: 30301810000000031245 в ОАО АКБ Росбанк г.Москва. ИНН

7730060164, БИК 049304739, корр. счет 30101810700000000739.

Намгай-оол Айлана Ильинична. Номер личного банковского

счета 40817810277040006079

(Кызылда харылзажыр телефон: 5-00-38).

АГАР САНЬЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "ТываКредит". Кызыл ИНН—1701008465; корр. сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаматының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээң.

Херечелелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязына парлаан (Кызыл, Шеттинсон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарны авторларын бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыш болур. Аялтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылдаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.